

dr Tomasz Maćkowski

„WCZORAJ I DZIŚ”
PROGRAM NAUCZANIA OGÓLNEGO
HISTORII I SPOŁECZEŃSTWA
W KLASACH IV–VI SZKOŁY PODSTAWOWEJ

1. Ogólna charakterystyka programu nauczania „Wczoraj i dziś” czyli dlaczego warto pracować z serią „Wczoraj i dziś”	2
2. Treści przedmiotu <i>historia i społeczeństwo</i> zawarte w podstawie programowej kształcenia ogólnego wykaz wymagań stawianych uczniom szkoły podstawowej przez Ministerstwo Edukacji Narodowej	4
3. Cele kształcenia i wychowania jakie umiejętności zdobędzie uczeń dzięki serii „Wczoraj i dziś”	8
4. Materiał nauczania „Wczoraj i dziś” wraz z odniesieniami do podstawy programowej czyli czytelny rozkład kolejnych tematów i konkretnych zagadnień przeznaczonych do realizacji w ciągu trzech lat nauki, ukazujący zgodność programu nauczania z podstawą programową kształcenia ogólnego	9
5. Procedury osiągnięcia celów edukacyjnych dokładne wskazówki dotyczące efektywnego i atrakcyjnego dla uczniów nauczania historii i społeczeństwa wraz z opisem metod dydaktycznych	23
<ul style="list-style-type: none">• Rozmowa nauczająca (pogadanka)• Opowiadanie• Praca z tekstem podręcznika• Wycieczka• Drama• Metoda „śnieżnej kuli”• Burza mózgów• Portfolio• Puzzle• Ranking diamentowy• Metoda tekstu przewodniego• Dyskusja• Metoda „za i przeciw”• Mapa mentalna• Metaplan• Drzewko decyzyjne• Praca z tekstem źródłowym• Praca ze źródłem ikonograficznym i mapą	
6. Zakładane osiągnięcia uczniów o tym, co powinien wiedzieć i umieć uczeń po zrealizowaniu poszczególnych tematów zawartych w serii „Wczoraj i dziś”	28
7. Proponowane metody kontroli i oceny osiągnięć uczniów czyli jak obiektywnie sprawdzać i oceniać postępy w nauce	33
8. Materiały dydaktyczne opis materiałów pomocnych w realizacji programu nauczania „Wczoraj i dziś”	34
9. Bibliografia czyli wykaz przydatnej literatury dodatkowej	35

1. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA PROGRAMU NAUCZANIA „WCZORAJ I DZIŚ”

Program „Wczoraj i dziś” jest przeznaczony do nauczania przedmiotu *historia i społeczeństwo* na II etapie kształcenia ogólnego (klasy IV–VI szkoły podstawowej). Został opracowany zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej z dnia 21 czerwca 2012 r. w sprawie dopuszczania do użytku w szkole programów wychowania przedszkolnego i programów nauczania oraz dopuszczania do użytku szkolnego podręczników (DzU z 2012 r., poz. 752). Publikację przygotowano zgodnie z wytycznymi podstawy programowej do nauczania historii i społeczeństwa w klasach IV–VI (DzU z 2012 r., poz. 977), a także z zaleceniami Parlamentu Europejskiego i Rady Europy z dnia 23 kwietnia 2008 r. w sprawie ustanowienia europejskich ram kwalifikacji dla uczenia się przez całe życie (2008/C111/01). Podręczniki serii „Wczoraj i dziś” zostały dostosowane do wymogów znowelizowanej ustawy o systemie oświaty (*Ustawa z dnia 30 maja 2014 r. o zmianie ustawy o systemie oświaty oraz niektórych innych ustaw*).

Zasadniczym założeniem towarzyszącym opracowaniu nowego programu było dążenie do stworzenia warunków do efektywnego nauczania historii i społeczeństwa. Aby wyjaśnić, co oznacza w tym kontekście pojęcie *efektywność*, należy najpierw odpowiedzieć na pytanie: jakie są główne cele edukacji historycznej i społecznej na poziomie podstawowym na tle całego cyklu kształcenia. Dzieci w szkole podstawowej nie mają nauczyć się historii czy wiedzy o społeczeństwie. Na opanowanie konkretnych terminów, dat czy szczegółowych wiadomości o wydarzeniach historycznych przyjdzie czas na kolejnych etapach edukacji. Dlatego też niniejszy program nie kładzie nacisku na wiedzę faktograficzną i pamięciowe przyswajanie definicji. Edukacja historyczna i społeczna w klasach IV–VI ma na celu:

1. zapoznanie uczniów ze specyfiką nauk społecznych,
2. wyjaśnianie otaczającej uczniów rzeczywistości społecznej i kulturowej,
3. stworzenie podstaw do rozwijania wiedzy historycznej na kolejnych poziomach kształcenia.

Szczególne znaczenie ma ostatni z wymienionych celów. Wiedzę społeczną uczniowie czerpią z otaczającej ich rzeczywistości, a szkoła powinna pomagać im w nazywaniu poznawanych zjawisk i uporządkowaniu zdobytych informacji. Natomiast wiedzę historyczną nabywają głównie na lekcjach. Na nauczyciela spoczywa zatem szczególna odpowiedzialność za przebieg przyszłej edukacji historycznej uczniów. Dlatego poziom jego umiejętności dydaktycznych powinien być wyższy niż w przypadku osób pracujących na kolejnych etapach kształcenia. Dzieci zrażone do historii już na początku swojej nauki w przyszłości raczej niechętnie będą pracowały nad poszerzeniem zasobu wiadomości z tej dziedziny wiedzy. Zatem efektywność nauczania przedmiotu powinna być mierzona przede wszystkim liczbą uczniów, którzy po przejściu do kolejnego etapu edukacyjnego z zainteresowaniem otworzą gimnazjalne podręczniki, a po lekcjach będą szukać dodatkowych opracowań i źródeł poszerzających wiedzę oraz oglądać filmy i programy historyczne.

Przyczyny nieefektywności nauczania to:

1. zbyt obszerne prezentowanie wiedzy społeczno-politycznej, często określanej przez uczniów jako nużąca i niepotrzebna;
2. nastawienie na wiedzę definicyjną i faktograficzną, co często jest odbierane przez uczniów jako zbędne i oderwane od rzeczywistości ćwiczenie pamięci;
3. przekazywanie w szkole podstawowej zbyt wielu szczegółowych wiadomości i trudnych terminów dotyczących przeszłości, czego efektem jest zniechęcenie dziecka niezrozumiałym dla niego przekazem.

Uczeń w IV klasie szkoły podstawowej rozumie już, czym jest przeszłość, ale nie potrafi jeszcze postrzeć jej w oderwaniu od własnego doświadczenia życiowego. Wiele pojęć historycznych, oczywistych dla nauczyciela i osób dorosłych, w odbiorze ucznia staje się czymś całkowicie abstrakcyjnym.

Program nauczania „Wczoraj i dziś” przynosi propozycje rozwiązań scharakteryzowanych powyżej problemów. Uwzględnia także wyzwania współczesności – odpowiada przede wszystkim na potrzebę wykształcenia nowoczesnych Europejczyków, świadomych swojej tożsamości, wywodzącej się ze wspólnego dziedzictwa kulturowego, oraz aktywnie uczestniczących w życiu społecznym.

Dzięki przyjętym założeniom i zastosowanym rozwiązaniom program umożliwia:

1. wyjaśnianie współczesnej rzeczywistości w powiązaniu z wiedzą historyczną, a zatem wykazanie zależności między czasami obecnymi a przeszłością;
2. ukazanie barwności, tajemniczości i intrygującej odmienności czasów minionych;
3. przedstawienie wspólnego dziedzictwa europejskiego i jego korzeni, rozwijanie tożsamości narodowej i europejskiej;

4. kształtowanie niezwykle cennego w społeczeństwie obywatelskim krytycznego stosunku do przekazów medialnych i życia politycznego dzięki ukazaniu, na czym polega praca historyka oraz jak poprzez uważne i krytyczne badanie źródeł historycznych dochodzi się do ustaleń na temat minionych wydarzeń;
5. rozwijanie postaw prospołecznych i obywatelskich przez zachęcanie uczniów do samodzielnego działania i aktywności na forum klasy oraz w ramach społeczności szkolnej i lokalnej, a także poprzez mobilizowanie do realizacji własnych potrzeb i aspiracji;
6. pobudzanie do samodzielnej aktywności edukacyjnej w duchu kształcenia ustawicznego poprzez rozwijanie w uczniu zainteresowań oraz umiejętności samodzielnego zdobywania wiedzy.

2. TREŚCI PRZEDMIOTU „HISTORIA I SPOŁECZEŃSTWO” ZAWARTE W PODSTAWIE PROGRAMOWEJ KSZTAŁCENIA OGÓLNEGO

Program nauczania „Wczoraj i dziś” jest zgodny z założeniami podstawy programowej opracowanej przez Ministerstwo Edukacji Narodowej, zawartymi w Załączniku nr 4 do rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z 27 sierpnia 2012 r. (DzU z 2012 r., poz. 977). Poniżej przytaczamy fragment Załącznika dotyczący celów kształcenia i treści nauczania przedmiotu *historia i społeczeństwo*, co umożliwi ocenę stopnia zgodności prezentowanej publikacji z założeniami programowymi MEN.

Cele kształcenia – wymagania ogólne

I. Chronologia historyczna.

Uczeń posługuje się podstawowymi określeniami czasu historycznego: okres p.n.e., n.e., tysiąclecie, wiek, rok; przyporządkowuje fakty historyczne datom; oblicza upływ czasu między wydarzeniami historycznymi i umieszcza je na linii chronologicznej; dostrzega związki teraźniejszości z przeszłością.

II. Analiza i interpretacja historyczna.

Uczeń odpowiada na proste pytania postawione do tekstu źródłowego, planu, mapy, ilustracji; pozyskuje informacje z różnych źródeł oraz selekcjonuje je i porządkuje; stawia pytania dotyczące przyczyn i skutków analizowanych wydarzeń historycznych i współczesnych.

III. Tworzenie narracji historycznej.

Uczeń tworzy krótką wypowiedź o postaci i wydarzeniu historycznym, posługując się poznanymi pojęciami; przedstawia własne stanowisko i próbuje je uzasadnić.

IV. Zainteresowanie problematyką społeczną.

Uczeń ma nawyk dociekania w kontekście społecznym – zadaje pytania „dlaczego jest tak, jak jest?” i „czy mogłoby być inaczej?” oraz próbuje odpowiedzieć na te pytania.

V. Współdziałanie w sprawach publicznych.

Uczeń współpracuje z innymi – planuje, dzieli się zadaniami i wywiązuje się z nich.

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

1. Refleksja nad sobą i otoczeniem społecznym. Uczeń:

- 1) wyjaśnia, w czym wyraża się odmiennosc i niepowtarzalność każdego człowieka;*
- 2) podaje przykłady różnorodnych potrzeb człowieka oraz sposoby ich zaspokajania;*
- 3) wyjaśnia znaczenie rodziny w życiu oraz wskazuje przykłady praw i obowiązków przysługujących poszczególnym członkom rodziny;*
- 4) wyraża opinię na temat kultywowania tradycji i gromadzenia pamiątek rodzinnych;*
- 5) charakteryzuje społeczność szkolną, z uwzględnieniem swoich praw i obowiązków;*
- 6) podaje przykłady działań samorządu uczniowskiego w swojej szkole;*
- 7) tłumaczy, odwołując się do przykładów, na czym polega postępowanie sprawiedliwe;*
- 8) wyjaśnia, w czym przejawia się uprzejmość i tolerancja;*
- 9) podaje przykłady konfliktów między ludźmi i proponuje sposoby ich rozwiązywania.*

2. „Mała Ojczyzna”. Uczeń:

- 1) opisuje swoją „małą Ojczyznę”, uwzględniając tradycję historyczno-kulturową i problemy społeczno-gospodarcze;*
- 2) zbiera informacje o rozmaitych formach upamiętniania postaci i wydarzeń z przeszłości „małej Ojczyzny”;*
- 3) wskazuje na planie miejscowości siedzibę władz lokalnych i na przykładach omawia zakres działań oraz sposoby powoływania władz.*

3. Ojczyzna. Uczeń:

- 1) wymienia i tłumaczy znaczenie najważniejszych świąt narodowych, symboli państwowych i miejsc ważnych dla pamięci narodowej;*

- 2) wskazuje na mapie i opisuje główne regiony Polski;
- 3) wymienia mniejszości narodowe i etniczne żyjące w Polsce i na wybranych przykładach opisuje ich kulturę i tradycje oraz wymienia miejsca największych skupisk Polaków na świecie.

4. Państwo. Uczeń:

- 1) wyjaśnia, w czym wyraża się demokratyczny charakter państwa polskiego, używając pojęć: wolne wybory, wolność słowa, wolne media, konstytucja;
- 2) wymienia organy władzy w Rzeczypospolitej Polskiej: parlament, prezydent, rząd, sądy, i omawia najważniejszą funkcję każdego z tych organów w systemie politycznym;
- 3) podaje przykłady praw i obowiązków obywateli Rzeczypospolitej Polskiej;
- 4) omawia wybrane prawa dziecka i podaje, gdzie można się zwrócić, gdy są one łamane.

5. Społeczeństwo. Uczeń:

- 1) wyjaśnia znaczenie pracy w życiu człowieka i dostrzega jej społeczny podział;
- 2) opisuje różne grupy społeczne, wskazując ich role w społeczeństwie;
- 3) podaje przykłady ważnych problemów współczesnej Polski, korzystając z różnych źródeł informacji (od osób dorosłych, z prasy, radia, telewizji, Internetu).

6. Wspólnota europejska. Uczeń opowiada o uczestnictwie Polski we wspólnocie europejskiej, używając pojęć: Unia Europejska, europejska solidarność, stosunki międzynarodowe, oraz rozpoznaje symbole unijne: flagę i hymn Unii Europejskiej („Oda do radości”).

7. Problemy ludzkości. Uczeń:

- 1) wyjaśnia, co oznacza powiedzenie: „świat stał się mniejszy” i wskazuje przyczyny tego zjawiska;
- 2) opisuje i ocenia na przykładach wpływ techniki na środowisko naturalne i życie człowieka;
- 3) wymienia korzyści i niebezpieczeństwa korzystania z mediów elektronicznych;
- 4) opowiada o przejawach nędzy na świecie oraz formułuje własną opinię o działaniach pomocowych podejmowanych przez państwa lub organizacje pozarządowe;
- 5) wyjaśnia na przykładach przyczyny i następstwa konfliktów zbrojnych na świecie.

8. Historia jako dzieje. Uczeń:

- 1) odróżnia historię rozumianą jako dzieje, przeszłość od historii rozumianej jako opis dziejów przeszłości;
- 2) wyjaśnia, na czym polega praca historyka;
- 3) podaje przykłady różnych źródeł historycznych i wyjaśnia, dlaczego należy je chronić.

9. Fundamenty Europy. Uczeń:

- 1) wyjaśnia znaczenie wynalazku pisma dla wspólnoty ludzkiej;
- 2) opisuje życie w Atenach peryklejskich, używając pojęć: teatr, filozofia, bogowie olimpijscy (Zeus, Atena, Apollo), mity (Herakles, Odyseusz), olimpiada;
- 3) charakteryzuje osiągnięcia Rzymu, używając pojęć i terminów: prawo rzymskie, drogi, wodociągi;
- 4) opisuje narodziny chrześcijaństwa i jego rozpowszechnianie w czasach starożytnych.

10. Państwo polskie za Piastów. Uczeń:

- 1) opowiada legendy o Piaście i Popielu oraz Lechu, Czechu i Rusie, a także rozpoznaje cechy charakterystyczne legendy;
- 2) wskazuje na mapie Gniezno i państwo Mieszka I;
- 3) opisuje panowanie Mieszka I, umiejscawiając je w czasie i używając pojęć: plemię, gród, drużyna, księżę;
- 4) opowiada historię zjazdu gnieźnieńskiego, uwzględniając postacie: św. Wojciecha, Bolesława Chrobrego i Ottona III;
- 5) wskazuje na mapie Kraków i państwo Kazimierza Wielkiego, umiejscawiając je w czasie;
- 6) opowiada o panowaniu Kazimierza Wielkiego, z uwzględnieniem powstania Akademii Krakowskiej i uczy u Wierzyńka.

11. Mnisi. Uczeń:

- 1) opisuje klasztor średniowieczny i tryb życia mnichów, używając pojęć: zakon, reguła, ubóstwo;
- 2) charakteryzuje postać św. Franciszka z Asyżu.

12. Rycerze. Uczeń:

- 1) charakteryzuje zamek średniowieczny i jego mieszkańców;
- 2) opisuje charakterystyczne cechy wzoru osobowego średniowiecznego rycerza.

13. Mieszczanie. Uczeń:

- 1) opisuje miasto średniowieczne, używając pojęć: kupiec, rzemieślnik, cech, burmistrz, samorząd miejski, rynek, mury miejskie;
- 2) porównuje warunki życia w mieście średniowiecznym i współczesnym.

14. Chłopi. Uczeń:

- 1) opisuje warunki życia na wsi średniowiecznej;
- 2) porównuje życie chłopca z życiem rycerza i mieszczanina.

15. Odkrycie Nowego Świata. Uczeń:

- 1) umieszcza Krzysztofa Kolumba i jego pierwszą odkrywczą wyprawę w czasie i w przestrzeni;
- 1) opisuje odkrycie Krzysztofa Kolumba, używając pojęć: karawela, Nowy Świat, Indianie, broń palna;
- 2) wymienia następstwa wypraw odkrywczych dla Europy i dla Ameryki.

16. Mikołaj Kopernik i jego odkrycie. Uczeń:

- 1) opowiada o życiu Mikołaja Kopernika, używając pojęć: uczony, astronom, odkrycie naukowe;
- 2) opisuje i umieszcza w czasie odkrycie Mikołaja Kopernika, wyjaśniając, co znaczy powiedzenie: „Wstrzymał Słońce, ruszył Ziemię”.

17. Jadwiga i Jagiełło. Uczeń:

- 1) wskazuje na mapie Wielkie Księstwo Litewskie;
- 2) wyjaśnia przyczyny unii polsko-litewskiej;
- 3) charakteryzuje osobę Jadwigi i wymienia jej zasługi dla kultury polskiej;
- 4) opowiada o przyczynach i skutkach bitwy pod Grunwaldem.

18. Dwór Jagiellonów. Uczeń opisuje życie dworskie na Wawelu w okresie panowania Zygmuntów, używając pojęć: dwór, paziowie, komnata, arras.

19. Polski szlachcic. Uczeń:

- 1) charakteryzuje obowiązki szlachcica wobec państwa, używając pojęć: sejm, sejmik, pospolite ruszenie;
- 2) opisuje działalność gospodarczą polskiej szlachty, używając pojęć: folwark, pańszczyzna, kmiecie, spichlerz, spław rzeczny – Wisłą do Gdańska.

20. Rzeczpospolita Obojga Narodów. Uczeń:

- 1) wyjaśnia, na czym polegała unia lubelska i wskazuje na mapie Rzeczypospolitą Obojga Narodów;
- 2) opisuje, w jaki sposób dokonywano wyboru króla, używając pojęć: elekcja, pole elekcyjne, koronacja.

21. Rzeczpospolita w XVII w. Uczeń:

- 1) sytuuje w czasie i omawia wydarzenia potopu szwedzkiego, z uwzględnieniem obrony Częstochowy i postaci Stefana Czarnieckiego;
- 2) sytuuje w czasie i opisuje wyprawę wiedeńską Jana III Sobieskiego, używając pojęć: oblężenie, odsiecz, sułtan, husaria.

22. Upadek I Rzeczypospolitej. Uczeń:

- 1) podaje przykłady naprawy państwa polskiego za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego, z uwzględnieniem Konstytucji 3 maja;

- 2) *omawia i sytuje w czasie wydarzenia powstania kościuszkowskiego, używając pojęć: naczelnik powstania, przysięga Kościuszki, kosynierzy;*
 - 3) *wyjaśnia, w jakich okolicznościach doszło do upadku państwa polskiego, podaje datę III rozbioru.*
23. *Formy walki o niepodległość. Uczeń:*
- 1) *umiejscawia w czasie powstanie listopadowe i powstanie styczniowe;*
 - 2) *wymienia cele walki powstańców oraz przykłady represji zastosowanych wobec społeczeństwa po przegranych powstaniach;*
 - 3) *omawia, na wybranym przykładzie, walkę o język polski w nauczaniu;*
 - 4) *zbiera z różnych źródeł informacje o zasługach dla rozwoju kultury polskiej: Jana Matejki, Stanisława Moniuszki, Henryka Sienkiewicza i Stanisława Wyspiańskiego.*
24. *Życie na emigracji. Uczeń:*
- 1) *wskazuje na mapie państwa, które przyjęły najwięcej emigrantów z ziem polskich;*
 - 2) *rozdziela emigrację polityczną i zarobkową;*
 - 3) *zbiera z różnych źródeł informacje o zasługach dla kultury polskiej: Fryderyka Chopina, Adama Mickiewicza, Marii Skłodowskiej-Curie, Heleny Modrzejewskiej.*
25. *Miasto przemysłowe. Uczeń:*
- 1) *opowiada o rozwoju uprzemysłowienia w XIX w., używając pojęć: maszyna parowa, kolej żelazna, statek parowy, silnik elektryczny, telegraf, fabryka;*
 - 2) *wskazuje na mapie najbardziej uprzemysłowione miasta na ziemiach polskich;*
 - 3) *rozdziela rzemieślnicze i fabryczne (maszynowe) formy produkcji;*
 - 4) *opisuje warunki pracy w XIX-wiecznej fabryce.*
26. *Odrodzenie państwa polskiego. Uczeń:*
- 1) *wskazuje na mapie granice II Rzeczypospolitej oraz wymienia jej sąsiadów;*
 - 2) *wymienia czynniki decydujące o odzyskaniu niepodległości przez Polskę;*
 - 3) *zbiera informacje o zasługach dla państwa polskiego Józefa Piłsudskiego i Romana Dmowskiego.*
27. *Polska w okresie II wojny światowej. Uczeń:*
- 1) *wskazuje na mapie państwa, które dokonały agresji na Polskę;*
 - 2) *podaje charakterystyczne cechy polityki Stalina i Hitlera wobec własnych społeczeństw i państw podbitych;*
 - 3) *charakteryzuje życie ludności na okupowanych terytoriach Polski, z uwzględnieniem losów ludności żydowskiej;*
 - 4) *omawia formy oporu społeczeństwa wobec okupantów;*
 - 5) *opisuje postawę ludności cywilnej i żołnierzy powstańczej Warszawy.*
28. *Polska Rzeczpospolita Ludowa. Uczeń:*
- 1) *wskazuje na mapie granice Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i wymienia jej sąsiadów;*
 - 2) *opowiada o Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, używając pojęć: odbudowa zniszczeń wojennych, awans społeczny i likwidacja analfabetyzmu, planowanie centralne, zależność od ZSRR, dyktatura partii komunistycznej, cenzura, opozycja demokratyczna.*
29. *Solidarność i powstanie III Rzeczypospolitej. Uczeń:*
- 1) *wskazuje na mapie III Rzeczypospolitej i jej sąsiadów;*
 - 2) *opisuje powstanie i działania Solidarności, używając określeń: strajk, walka bez przemocy, stan wojenny, „Okrągły Stół”;*
 - 3) *wyjaśnia, jakie najważniejsze zmiany zaszły w Polsce w 1989 r.*

3. CELE KSZTAŁCENIA I WYCHOWANIA

Głównym celem nauczania historii i społeczeństwa w szkole podstawowej jest przedstawienie uczniom najważniejszych zagadnień historycznych przy jednoczesnym kształtowaniu w nich odpowiednich postaw. Dzięki temu będą oni przygotowani do życia we współczesnym społeczeństwie.

Cele kształcenia

1. Zapoznanie uczniów ze specyfiką przedmiotu *historia i społeczeństwo* oraz jego znaczeniem w kształceniu i wychowaniu.
2. Wprowadzenie uczniów w świat pojęć pozwalających na posługiwanie się wiedzą historyczną i chronologią oraz na interpretowanie map historycznych.
3. Wyeksponowanie głównych etapów rozwoju cywilizacji, w tym dziejów społecznych, oraz najważniejszych osiągnięć człowieka.
4. Zaprezentowanie podstawowej wiedzy na temat najważniejszych wydarzeń z historii Polski, Europy i świata.
5. Ukazanie różnych aspektów życia społecznego: kultury, religii, nauki, polityki, ekonomii oraz ich wzajemnych powiązań.
6. Przedstawienie współczesnej rzeczywistości jako rezultatu złożonych procesów historycznych.
7. Prezentacja różnych struktur i systemów społecznych oraz sposobów organizacji pracy na przestrzeni dziejów.
8. Kształcenie umiejętności krytyki różnych źródeł wiedzy oraz selekcjonowania informacji pod względem ważności i wiarygodności.
9. Ukazanie działań i motywów postępowania wybranych postaci historycznych na tle uwarunkowań epoki.
10. Kształtowanie postawy obywatelskiej, motywującej do uczestnictwa w życiu społecznym i publicznym; budzenie szacunku dla państwa oraz poczucia odpowiedzialności za jego losy.
11. Kształcenie umiejętności krytycznego postrzegania działań ludzkich, samodzielnej interpretacji wydarzeń historycznych, wyrażania i uzasadniania własnych sądów i opinii, porównywania oraz wyciągania wniosków.
12. Rozwijanie wyobraźni i ciekawości poznawczej.
13. Ukazanie wpływu działań człowieka na otaczającą go rzeczywistość i środowisko naturalne.
14. Kształcenie zdolności postrzegania procesu dziejowego w kategoriach przyczynowo-skutkowych.
15. Rozwijanie umiejętności zestawiania ze sobą informacji z odrębnych przedmiotów nauczania i dostrzegania łączących je relacji; ukazywanie związków zachodzących między różnymi dziedzinami wiedzy w duchu kształcenia zintegrowanego.
16. Pobudzanie do samodzielnego poszukiwania wiedzy i wykształcenie umiejętności korzystania z różnorodnych źródeł informacji.

Cele wychowania

1. Rozbudzanie zainteresowania przeszłością, a zwłaszcza dziejami „małej ojczyzny”.
2. Kształtowanie postawy patriotycznej: szacunku dla ojczyzny i dumy z dziedzictwa narodowego.
3. Formowanie tożsamości społecznej i narodowej poprzez rozwijanie poczucia przynależności do rodziny, społeczności lokalnej, grupy etnicznej, narodu, państwa.
4. Uczenie wartości humanistycznych, w szczególności zasad tolerancji i szacunku dla odmiennych kultur, religii oraz dorobku cywilizacyjnego innych narodów.
5. Kształtowanie postawy otwartości w wyrażaniu własnych sądów i opinii.
6. Zaprezentowanie kanonu wartości cywilizacji europejskiej; kształtowanie tożsamości europejskiej.
7. Wychowanie do uczestnictwa w kulturze.
8. Podkreślenie znaczenia pracy dla rozwoju społeczeństw.

4. MATERIAŁ NAUCZANIA „WCZORAJ I DZIŚ” WRAZ Z ODNIESIENIAMI DO PODSTAWY PROGRAMOWEJ

W tabeli „Materiał nauczania dla klas IV–VI szkoły podstawowej” zawarto treści nauczania przewidziane do realizacji na lekcjach historii i społeczeństwa na II etapie kształcenia. Zagadnienia zostały zgrupowane w poszczególnych tematach, a te ostatnie – powiązane ze sobą w odrębnych rozdziałach. Przy każdym temacie umieszczono konkretny zapis z podstawy programowej. Ułatwia to określenie, które z przewidzianych w podstawie treści nauczania są realizowane w ramach danej jednostki.

W tabeli nie wprowadzono obligatoryjnego podziału treści pomiędzy klasy IV, V i VI. Istnieje bowiem kilka możliwości rozłożenia materiału na godziny lekcyjne przypadające na nauczanie przedmiotu *historia i społeczeństwo* w szkole podstawowej. Zgodnie z rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej na realizację programu kształcenia w szkole podstawowej przeznaczone są 4 godziny tygodniowo w trakcie trwania całego drugiego etapu edukacyjnego.

Wariant	Tygodniowy przydział godzin		Realizowane tematy		
	Klasa	Liczba godzin	Klasa IV	Klasa V	Klasa VI
1.	IV	1 h	1–20*	21–43	44–79
	V	1 h			
	VI	2 h			
2.	IV	1 h	1–20	21–58	59–79
	V	2 h			
	VI	1 h			
3.	IV	2 h	1–43	44–58	59–79
	V	1 h			
	VI	1 h			

* numery tematów ujętych w tabeli „Materiał nauczania dla klas IV–VI szkoły podstawowej” (rubryka **Temat**)

Materiał nauczania dla klas IV–VI szkoły podstawowej

Temat	Materiał nauczania	Odniesienia do podstawy programowej. Uczeń:
Rozdział I: Ja i moje otoczenie		
1. Ja i moja rodzina	<ul style="list-style-type: none"> • niepowtarzalność i wyjątkowość każdego człowieka • społeczność jako środowisko funkcjonowania człowieka • potrzeby ludzkie: naturalne, bezpieczeństwa, przynależności, uznania i szacunku, samorealizacji • rola rodziny w życiu człowieka • rodzina jako pierwsza społeczność w życiu człowieka • rodzina dawniej i dziś 	<ul style="list-style-type: none"> • wyjaśnia, w czym wyraża się odmiennność i niepowtarzalność drugiego człowieka (1.1); • podaje przykłady różnorodnych potrzeb człowieka oraz sposoby ich zaspokajania (1.2); • wyjaśnia znaczenie rodziny w życiu oraz wskazuje przykłady praw i obowiązków przysługujących poszczególnym członkom rodziny (1.3).
2. Moja szkoła	<ul style="list-style-type: none"> • szkoła jako społeczność • uprawnienia władz szkolnych • statut szkoły • sposób działania rady samorządu uczniowskiego • prawa i obowiązki ucznia • sposoby zapobiegania konfliktom 	<ul style="list-style-type: none"> • charakteryzuje społeczność szkolną, z uwzględnieniem swoich praw i obowiązków (1.5); • podaje przykłady działań samorządu uczniowskiego w swojej szkole (1.6); • tłumaczy, odwołując się do przykładów, na czym polega postępowanie sprawiedliwe (1.7);

		<ul style="list-style-type: none"> • wyjaśnia, w czym przejawia się uprzejmość i tolerancja (1.8); • podaje przykłady konfliktów między ludźmi i proponuje sposoby ich rozwiązania (1.9).
3. Ojczyzna duża i mała	<ul style="list-style-type: none"> • pojęcie ojczyzny jako duchowego i materialnego dorobku minionych pokoleń • „małe ojczyzny” i ich tradycje • patriotyzm jako przywiązanie do ojczyzny • patriotyzm lokalny • sposoby zdobywania wiedzy na temat „małej ojczyzny” • herby jako symbole poszczególnych miast i regionów 	<ul style="list-style-type: none"> • opisuje swoją „małą Ojczyznę”, uwzględniając tradycję historyczno-kulturową i problemy społeczno-gospodarcze (2.1); • zbiera informacje o rozmaitych formach upamiętniania postaci i wydarzeń z przeszłości „małej Ojczyzny” (2.2); • wskazuje na planie miejscowości siedzibę władz lokalnych i na przykładach omawia zakres działań oraz sposoby powoływania władz (2.3).
4. Mieszkamy w Polsce	<ul style="list-style-type: none"> • pochodzenie słowa <i>Polska</i> • polskie dziedzictwo narodowe • naród jako zbiorowość posługująca się tym samym językiem, mająca wspólną przeszłość i zamieszkująca to samo terytorium • polskie symbole narodowe i ich pochodzenie • regiony Polski • mniejszości narodowe i etniczne na terenie Polski • Polonia na świecie • mniejszości narodowe w przedwojennej Polsce 	<ul style="list-style-type: none"> • wymienia i tłumaczy znaczenie najważniejszych świąt narodowych, symboli państwowych i miejsc ważnych dla pamięci narodowej (3.1); • wskazuje na mapie i opisuje główne regiony Polski (3.2); • wymienia mniejszości narodowe i etniczne żyjące w Polsce i na wybranych przykładach opisuje ich kulturę i tradycje oraz wymienia miejsca największych skupisk Polaków na świecie (3.3).
Rozdział II: Z historią na ty		
5. Historia – nasza przeszłość	<ul style="list-style-type: none"> • historia jako nauka o przeszłości • historia a baśnie i legendy • związki przyczynowo-skutkowe między wydarzeniami historycznymi (przyczyna, przebieg, skutek) • efekty pracy historyków 	<ul style="list-style-type: none"> • [...] dostrzega związki teraźniejszości z przeszłością (I); • [...] stawia pytania dotyczące przyczyn i skutków analizowanych wydarzeń historycznych i współczesnych (II); • odróżnia historię rozumianą jako dzieje, przeszłość od historii rozumianej jako opis dziejów przeszłości (8.1); • wyjaśnia, na czym polega praca historyka (8.2).
6. Źródła historyczne	<ul style="list-style-type: none"> • źródła historyczne, ich przykłady i podział • archeologia jako ważna nauka pomocnicza historii • metody badania wiarygodności źródeł • źródła historyczne i ich przechowywanie w muzeach, skansenach i archiwach • ochrona zabytków 	<ul style="list-style-type: none"> • wyjaśnia, na czym polega praca historyka (8.2); • podaje przykłady różnych źródeł historycznych i wyjaśnia, dlaczego należy je chronić (8.3).
7. Pamiątki i tradycje rodzinne	<ul style="list-style-type: none"> • znaczenie pamiątek rodzinnych • pojęcie rodu • tradycje rodzinne jako czynnik łączący członków rodziny • sposoby podtrzymywania tradycji • genealogia jako nauka badająca historię 	<ul style="list-style-type: none"> • wyraża opinię na temat kultywowania tradycji i gromadzenia pamiątek rodzinnych (1.4).

	rodziny	
	<ul style="list-style-type: none"> • drzewo genealogiczne – sposób przedstawienia historii rodziny 	
Rozdział III: Czas i mapa w historii		
8. Czas w historii	<ul style="list-style-type: none"> • chronologia i przedmiot jej badań • kronika jako chronologiczny zapis wydarzeń • oś czasu i sposób umieszczania na niej dat • podział czasu na okresy p.n.e. i n.e. • terminy: <i>data, era, rok, wiek, tysiąclecie, epoka historyczna</i> • cyfry rzymskie oraz ich arabskie odpowiedniki • epoki historyczne: starożytność, średniowiecze, nowożytność, współczesność oraz ich daty graniczne • rachuby czasu z innych kręgów kulturowych 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>posługuje się podstawowymi określeniami czasu historycznego: okres p.n.e., n.e., tysiąclecie, wiek, rok; przyporządkowuje fakty historyczne datom; oblicza upływ czasu między wydarzeniami historycznymi i umieszcza je na linii chronologicznej (I).</i>
9. Obliczanie czasu w historii	<ul style="list-style-type: none"> • obliczanie upływu czasu między poszczególnymi wydarzeniami • określanie, w którym wieku doszło do danego wydarzenia • podział czasu na wieki i półwiecza 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>posługuje się podstawowymi określeniami czasu historycznego: okres p.n.e., n.e., tysiąclecie, wiek, rok; przyporządkowuje fakty historyczne datom; oblicza upływ czasu między wydarzeniami historycznymi i umieszcza je na linii chronologicznej (I).</i>
10. Czytamy mapę i plan	<ul style="list-style-type: none"> • kartografia jako nauka • podobieństwa i różnice między mapą a planem • znaczenie mapy w pracy historyka • odczytywanie informacji z mapy historycznej • podobieństwa i różnice między mapami historycznymi a mapami geograficznymi • najstarsze mapy świata 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>odpowiada na proste pytania postawione do tekstu źródłowego, planu, mapy, ilustracji; pozyskuje informacje z różnych źródeł oraz selekcjonuje je i porządkuje (II).</i>
Rozdział IV: Z najdawniejszych dziejów		
11. Życie pierwszych ludzi	<ul style="list-style-type: none"> • pochodzenie człowieka • różnice między koczowniczym a osiadłym trybem życia • życie człowieka pierwotnego • epoka kamienia, epoka brązu, epoka żelaza • początki rolnictwa i udomowienie zwierząt • dawne i współczesne sposoby wytopienia żelaza 	<i>Materiał wykraczający poza podstawę programową</i>
12. Pierwsze cywilizacje	<ul style="list-style-type: none"> • pojęcie cywilizacji • pierwsze miasta-państwa • starożytna Mezopotamia i starożytny Egipt jako miejsca powstania najstarszych cywilizacji • życie w dolinach wielkich rzek • osiągnięcia pierwszych cywilizacji 	<i>Materiał wykraczający poza podstawę programową</i>

	<ul style="list-style-type: none"> • podział społeczeństwa w starożytnym Egipcie • terminy: <i>mumia, sarkofag, piramida, faraon, kanał nawadniający</i> • skarb Tutenchamona i znaczenie jego odkrycia dla historyków 	
13. Od hieroglifów do alfabetu	<ul style="list-style-type: none"> • powstanie pisma i jego znaczenie dla rozwoju cywilizacji • pismo obrazkowe i pismo klinowe • hieroglify egipskie • pismo alfabetyczne • historia materiałów pisarskich • współczesne pismo obrazkowe 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>wyjaśnia znaczenie wynalazku pisma dla wspólnoty ludzkiej (9.1).</i>
Rozdział V: W starożytnej Grecji		
14. Demokratyczne Ateny	<ul style="list-style-type: none"> • warunki geograficzne Grecji • terminy: <i>Hellada, Hellenowie, wielka kolonizacja, kolonia, Akropol, agora, demokracja, polis</i> • antyczna Grecja jako kraj żeglarzy • Ateny jako przykład greckiej polis • cechy charakterystyczne demokracji ateńskiej • Perykles – najwybitniejszy przywódca demokratycznych Aten • funkcjonowanie sądu skorupkowego • porównanie demokracji ateńskiej i współczesnej demokracji przedstawicielskiej 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>opisuje życie w Atenach peryklejskich [...] (9.2).</i>
15. Teatr w starożytnej Grecji	<ul style="list-style-type: none"> • geneza teatru greckiego • budowa greckiego amfiteatru • przebieg konkursów teatralnych • najważniejsi tragedio- i komediopisarze greccy • porównanie teatru antycznego i teatru współczesnego 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>opisuje życie w Atenach peryklejskich, używając pojęć: teatr, filozofia, bogowie olimpijscy (Zeus, Atena, Apollo), mity (Herakles, Odyseusz), olimpiada (9.2).</i>
16. Bogowie, mity i uczeni	<ul style="list-style-type: none"> • terminy: <i>politeizm, mit, heros, filozofia</i> • najważniejsi greccy bogowie: Zeus, Hera, Posejdon, Afrodyta, Atena, Hades, Hefajstos, Ares, Apollo, Hermes • Herakles i Odyseusz jako bohaterowie mitów greckich • wpływ Homera i przypisywanych mu dzieł na rozwój greckiej sztuki • starożytna Grecja jako ojczyzna filozofii 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>opisuje życie w Atenach peryklejskich używając pojęć: teatr, filozofia, bogowie olimpijscy (Zeus, Atena, Apollo), mity (Herakles, Odyseusz), olimpiada (9.2).</i>
17. Na greckim stadionie	<ul style="list-style-type: none"> • rola sportu w starożytnej Grecji • terminy: <i>olimpiada, igrzyska olimpijskie</i> • dyscypliny wchodzące w skład pięcioboju olimpijskiego • tradycje starożytnych igrzysk przywoływane podczas współczesnych olimpiad 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>opisuje życie w Atenach peryklejskich używając pojęć: teatr, filozofia, bogowie olimpijscy (Zeus, Atena, Apollo), mity (Herakles, Odyseusz), olimpiada (9.2).</i>
Rozdział VI: W starożytnym Rzymie		

18. Rzym – droga do potęgi	<ul style="list-style-type: none"> • legendarne początki państwa rzymskiego • zasady ustrojowe republiki rzymskiej • społeczeństwo starożytnego Rzymu • droga Rzymu do potęgi • postać Gajusza Juliusza Cezara • Imperium Rzymskie i jego zasięg terytorialny • legionista – żołnierz rzymskiej piechoty • ślady cywilizacji starożytnego Rzymu w dzisiejszym świecie 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>charakteryzuje osiągnięcia Rzymu, używając pojęć i terminów: prawo rzymskie, drogi, wodociągi (9.3).</i>
19. Osiągnięcia starożytnych Rzymian	<ul style="list-style-type: none"> • terminy: <i>bazylika, gladiator, kodeks</i> • osiągnięcia starożytnych Rzymian w dziedzinie architektury i budownictwa (Forum Romanum, Panteon, Koloseum, akwedukty, drogi, łuki triumfalne, termy) • prawo rzymskie i jego znaczenie dla współczesnego prawa europejskiego • kultura i sztuka starożytnego Rzymu jako kontynuacja dokonań antycznych Greków 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>charakteryzuje osiągnięcia Rzymu, używając pojęć i terminów: prawo rzymskie, drogi, wodociągi (9.3).</i>
20. Początki chrześcijaństwa	<ul style="list-style-type: none"> • Jezus z Nazaretu jako twórca nowej religii monoteistycznej • przyczyny prześladowania chrześcijan w starożytnym Rzymie • rozwój chrześcijaństwa i zakończenie prześladowań • terminy: <i>Mesjasz, apostołowie, Ewangelia, Biblia – Stary i Nowy Testament</i> • symbole pierwszych chrześcijan: chrystogram i ryba • odłamy chrześcijaństwa • Watykan jako siedziba głowy współczesnego Kościoła katolickiego 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>opisuje narodziny chrześcijaństwa i jego rozpowszechnianie w czasach starożytnych (9.4).</i>
Rozdział VII: Polska pierwszych Piastów		
21. Początki Polski	<ul style="list-style-type: none"> • Polanie, Wiślanie i inne plemiona • wierzenia dawnych Słowian • legendy o początkach państwa polskiego (legenda o Lechu, Czechu i Rusie, legenda o Piaście i Popielu) 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>opowiada legendy o Piaście i Popielu oraz Lechu, Czechu i Rusie, a także rozpoznaje cechy charakterystyczne legendy (10.1).</i>
22. Mieszko I i chrzest Polski	<ul style="list-style-type: none"> • księżę Mieszko I i Dobrawa • terminy: <i>gród, drużyna</i> • życie w grodzie i na podgrodziu • handel i rzemiosło • ludność służebna • chrzest Polski i jego znaczenie • bitwa pod Cedynią • chrześcijaństwo we współczesnej Polsce 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>wskazuje na mapie Gniezno i państwo Mieszka I (10.2);</i> • <i>opisuje panowanie Mieszka I, umiejscawiając je w czasie i używając pojęć: plemię, gród, drużyna, księżę (10.3).</i>
23. Zjazd gnieźnieński	<ul style="list-style-type: none"> • misja świętego Wojciecha • zjazd gnieźnieński i Otton III • stosunki Bolesława Chrobrego z sąsiadami • koronacja Bolesława Chrobrego na 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>opowiada historię zjazdu gnieźnieńskiego, uwzględniając postacie: św. Wojciecha, Bolesława Chrobrego i Ottona III (10.4).</i>

	<ul style="list-style-type: none"> króla Polski współczesna dyplomacja 	
Rozdział VIII: Społeczeństwo średniowiecza		
24. W klasztorze	<ul style="list-style-type: none"> rola Kościoła w średniowieczu pierwsze zakony średniowieczny klasztor codzienne zajęcia zakonników szkoły i szpitale zakonne święty Franciszek z Asyżu kościół romański i gotycki rola zakonów w XXI wieku 	<ul style="list-style-type: none"> opisuje klasztor średniowieczny i tryb życia mnichów, używając pojęć: zakon, reguła, ubóstwo (11.1); charakteryzuje postać św. Franciszka z Asyżu (11.2).
25. Epoka rycerzy	<ul style="list-style-type: none"> od pazia do rycerza turnieje rycerskie kodeks rycerski średniowieczny zamek i jego mieszkańcy 	<ul style="list-style-type: none"> charakteryzuje zamek średniowieczny i jego mieszkańców (12.1); opisuje charakterystyczne cechy wzoru osobowego średniowiecznego rycerza (12.2).
26. Średniowieczne miasto	<ul style="list-style-type: none"> od podgrodzi do miast lokacja samorząd miejski wśród kupców i rzemieślników cechy rzemieślnicze rynek ratusz miejski mury miasta życie w średniowiecznym mieście 	<ul style="list-style-type: none"> opisuje miasto średniowieczne, używając pojęć: kupiec, rzemieślnik, cech, burmistrz, samorząd miejski, rynek, mury miejskie (13.1); porównuje warunki życia w mieście średniowiecznym i współczesnym (13.2).
27. Średniowieczna wieś	<ul style="list-style-type: none"> średniowieczna wieś i jej mieszkańcy osadnictwo codzienne zajęcia mieszkańców wsi przemiany w rolnictwie wieś dawniej i dziś 	<ul style="list-style-type: none"> opisuje warunki życia na wsi średniowiecznej (14.1); porównuje życie chłopca z życiem rycerza i mieszczanina (14.2).
Rozdział IX: Polska i Krzyżacy		
28. Krzyżacy nad Bałtykiem	<ul style="list-style-type: none"> książę Konrad Mazowiecki i sprowadzenie Krzyżaków utrata Pomorza Gdańskiego Władysław Łokietek królem Polski bitwa z zakonem krzyżackim pod Płowcami ślady państwa krzyżackiego na ziemiach polskich 	<i>Materiał wykraczający poza podstawę programową</i>
29. Polska Kazimierza Wielkiego	<ul style="list-style-type: none"> rządy Kazimierza Wielkiego dyplomacja zamiast wojen – polityka Kazimierza Wielkiego pokój z zakonem krzyżackim reformy wewnętrzne w państwie zjazd monarchów w Krakowie i uczta u Wierzyńka utworzenie Akademii Krakowskiej rola dzisiejszych uniwersytetów 	<ul style="list-style-type: none"> wskazuje na mapie Kraków i państwo Kazimierza Wielkiego, umiejscawiając je w czasie (10.5); opowiada o panowaniu Kazimierza Wielkiego, z uwzględnieniem powstania Akademii Krakowskiej i uczty u Wierzyńka (10.6).
30. Jadwiga i Jagiełło	<ul style="list-style-type: none"> Jadwiga królem Polski unia polsko-litewska w Krewie państwo polsko-litewskie wielka wojna z zakonem krzyżackim zwycięstwo pod Grunwaldem uzbrojenie wojsk polskich i krzyżackich w 1410 roku wojna w latach 1454–1466 i odzyskanie 	<ul style="list-style-type: none"> wskazuje na mapie Wielkie Księstwo Litewskie (17.1); wyjaśnia przyczyny unii polsko-litewskiej (17.2); charakteryzuje osobę Jadwigi i wymienia jej zasługi dla kultury polskiej (17.3); opowiada o przyczynach i skutkach

	Pomorza Gdańskiego • współczesne bractwa rycerskie	<i>bitwy pod Grunwaldem (17.4).</i>
Rozdział X: Europejczycy odkrywają świat		
31. Wielkie odkrycia geograficzne	<ul style="list-style-type: none"> • przyczyny wielkich odkryć geograficznych • wyprawa Krzysztofa Kolumba i odkrycie Ameryki • na statku Kolumba • terminy: <i>Indianie, karawela, broń palna</i> • odnalezienie drogi morskiej do Indii • wyprawa Ferdynanda Magellana dookoła świata 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>umieszcza Krzysztofa Kolumba i jego pierwszą odkrywczą wyprawę w czasie i w przestrzeni (15.1);</i> • <i>opisuje odkrycie Krzysztofa Kolumba, używając pojęć: karawela, Nowy Świat, Indianie, broń palna (15.2).</i>
32. Skutki odkryć geograficznych	<ul style="list-style-type: none"> • Ameryka przed przybyciem Kolumba • Europejczycy w Nowym Świecie • zagłada Indian • produkty kolonialne na naszych stołach 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>wymienia następstwa wypraw odkrywczych dla Europy i dla Ameryki (15.3).</i>
33. Odrodzenie nauki	<ul style="list-style-type: none"> • terminy: <i>humanizm, renesans</i> • wynalezienie druku • Leonardo da Vinci i jego geniusz • architektura renesansu • odkrycie Mikołaja Kopernika 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>opowiada o życiu Mikołaja Kopernika, używając pojęć: uczonec, astronom, odkrycie naukowe (16.1);</i> • <i>opisuje i umieszcza w czasie odkrycie Mikołaja Kopernika, wyjaśniając, co znaczy powiedzenie: „Wstrzymał Słońce, ruszył Ziemię” (16.2).</i>
Rozdział XI: W Rzeczypospolitej szlacheckiej		
34. Ostatni Jagiellonowie	<ul style="list-style-type: none"> • czasy ostatnich Jagiellonów • hołd pruski • zabytki renesansowe w Polsce • terminy: <i>arraysy, mecenat, komnata</i> • życie na wawelskim zamku • twórczość Mikołaja Reja i Jana Kochanowskiego 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>opisuje życie dworskie na Wawelu w okresie panowania Zygmuntołów, używając pojęć: dwór, paziowie, komnata, arras (18).</i>
35. Na sejmiku i na sejmie	<ul style="list-style-type: none"> • szlachta i podział tej grupy społecznej • prawa i obowiązki szlachty • pospolite ruszenie • rządy szlachty w państwie • na sejmie walnym • herby szlacheckie • sejm i senat we współczesnej Polsce 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>charakteryzuje obowiązki szlachcica wobec państwa, używając pojęć: sejm, sejmik, pospolite ruszenie (19.1).</i>
36. Wisłą do Gdańska	<ul style="list-style-type: none"> • rozwój folwarków • terminy: <i>pańszczyzna, kmiecie, spichlerz</i> • na szlacheckim folwarku • spław wiślany • rozkwit Gdańska • port w Gdańsku współcześnie 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>opisuje działalność gospodarczą polskiej szlachty, używając pojęć: folwark, pańszczyzna, kmiecie, spichlerz, spław rzeczny – Wisłą do Gdańska (19.2).</i>
37. Państwo wielu narodów	<ul style="list-style-type: none"> • zawarcie unii lubelskiej w 1569 roku • powstanie Rzeczypospolitej Obojga Narodów • Rzeczpospolita i jej mieszkańcy • reformacja i wojny religijne w Europie • pojęcie tolerancji religijnej • grupy wyznaniowe we współczesnej Polsce 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>wyjaśnia, na czym polegała unia lubelska i wskazuje na mapie Rzeczypospolitą Obojga Narodów (20.1).</i>

38. Wolna elekcja	<ul style="list-style-type: none"> wolna elekcja: wybór króla przez szlachtę Artykuły henrykowskie i pacta conventa Henryk Walezy pierwszym królem elekcyjnym kryzys państwa w XVII wieku liberum veto 	<ul style="list-style-type: none"> opisuje, w jaki sposób dokonywano wyboru króla, używając pojęć: elekcja, pole elekcyjne, koronacja (20.2).
39. XVII wiek – stulecie wojen	<ul style="list-style-type: none"> potop szwedzki i postać Stefana Czarnieckiego obrona Jasnej Góry wojny polsko-moskiewskie w XVII wieku zmagania Rzeczypospolitej z Turcją Jan III Sobieski na tronie zwycięstwo pod Wiedniem terminy: husaria, sułtan, odsiecz skutki XVII-wiecznych wojen ślady dawnej Rzeczypospolitej na wschodzie 	<ul style="list-style-type: none"> sytuuje w czasie i omawia wydarzenia potopu szwedzkiego, z uwzględnieniem obrony Częstochowy i postaci Stefana Czarnieckiego (21.1); sytuuje w czasie i opisuje wyprawę wiedeńską Jana III Sobieskiego, używając pojęć: oblężenie, odsiecz, sułtan, husaria (21.2).
Rozdział XII: Upadek Rzeczypospolitej		
40. Czasy reform	<ul style="list-style-type: none"> panowanie Stanisława Augusta Poniatowskiego próby reformowania Rzeczypospolitej obiady czwartkowe I rozbiór Polski utworzenie Komisji Edukacji Narodowej Dzień Edukacji Narodowej 	<ul style="list-style-type: none"> podaje przykłady naprawy państwa polskiego za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego, z uwzględnieniem Konstytucji 3 maja (22.1).
41. Konstytucja 3 maja	<ul style="list-style-type: none"> Rzeczpospolita po I rozbiórce Sejm Wielki i jego reformy uchwalenie Konstytucji 3 maja konfederacja targowicka jako symbol zdrady wojna w obronie konstytucji II rozbiór Polski 3 maja świętem państwowym 	<ul style="list-style-type: none"> podaje przykłady naprawy państwa polskiego za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego, z uwzględnieniem Konstytucji 3 maja (22.1).
42. Powstanie kościuszkowskie	<ul style="list-style-type: none"> Tadeusz Kościuszko i powstanie kościuszkowskie bitwa pod Raclawicami i rola kosynierów kłęska powstania i III rozbiór Polski 	<ul style="list-style-type: none"> omawia i sytuuje w czasie wydarzenia powstania kościuszkowskiego, używając pojęć: naczelnik powstania, przysięga Kościuszki, kosynierzy (22.2); wyjaśnia, w jakich okolicznościach doszło do upadku państwa polskiego, podaje datę III rozbioru (22.3).
43. Barok i oświecenie	<ul style="list-style-type: none"> kultura i sztuka epoki baroku barok w służbie Kościoła wiek światła wynalazki epoki oświecenia mecenat króla Stanisława Augusta Poniatowskiego sztuka klasycystyczna zabytki barokowe i klasycystyczne w Polsce i na świecie 	<p><i>Materiał wykraczający poza podstawę programową</i></p>
Rozdział XIII: Walka o odzyskanie niepodległości		
44. Legiony Polskie we Włoszech	<ul style="list-style-type: none"> rewolucja francuska generał Jan Henryk Dąbrowski – założyciel Legionów Polskich we 	<p><i>Materiał wykraczający poza podstawę programową</i></p>

	<p>Włoszech</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Mazurek Dąbrowskiego</i> • elementy uzbrojenia legionisty • powstanie Księstwa Warszawskiego 	
45. Powstanie listopadowe	<ul style="list-style-type: none"> • utworzenie Królestwa Polskiego • wybuch powstania listopadowego • wojna polsko-rosyjska • przyczyny klęski powstania listopadowego • represje po przegranym powstaniu 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>umiejscawia w czasie powstanie listopadowe [...] (23.1);</i> • <i>wymienia cele walki powstańców oraz przykłady represji zastosowanych wobec społeczeństwa po przegranych powstaniach (23.2).</i>
46. Życie na emigracji	<ul style="list-style-type: none"> • Wielka Emigracja i jej najważniejsze postacie: książę Adam Jerzy Czartoryski, Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Fryderyk Chopin, Joachim Lelewel, Ernest Malinowski, Paweł Edmund Strzelecki, Józef Bem • Wiosna Ludów 1848 roku • znani Polacy za granicą 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>wskazuje na mapie państwa, które przyjęły najwięcej emigrantów z ziem polskich (24.1);</i> • <i>rozdziela emigrację polityczną i zarobkową (24.2);</i> • <i>zbiera z różnych źródeł informacje o zasługach dla kultury polskiej: Fryderyka Chopina, Adama Mickiewicza, Marii Skłodowskiej-Curie, Heleny Modrzejewskiej (24.3).</i>
47. Powstanie styczniowe	<ul style="list-style-type: none"> • manifestacje patriotyczne • branka do rosyjskiej armii • powstanie styczniowe – uzbrojenie powstańców i charakter walk • Romuald Traugutt • podziemne państwo • prześladowania i zesłania na Sybir 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>umiejscawia w czasie [...] powstanie styczniowe (23.1);</i> • <i>wymienia cele walki powstańców oraz przykłady represji zastosowanych wobec społeczeństwa po przegranych powstaniach (23.2).</i>
Rozdział XIV: Pod zaborami		
48. W obronie polskości	<ul style="list-style-type: none"> • polityka zaborców wobec Polaków • autonomia w zaborze austriackim • walka w obronie polskiej mowy • Michał Drzymała i walka o ziemię • rozwój kultury polskiej: Henryk Sienkiewicz, Bolesław Prus, Jan Matejko, Helena Modrzejewska, Stanisław Moniuszko i Stanisław Wyspiański • nauka we współczesnej polskiej szkole 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>omawia, na wybranym przykładzie, walkę o język polski w nauczaniu (23.3);</i> • <i>zbiera z różnych źródeł informacje o zasługach dla rozwoju kultury polskiej: Jana Matejki, Stanisława Moniuszki, Henryka Sienkiewicza i Stanisława Wyspiańskiego (23.4);</i> • <i>zbiera z różnych źródeł informacje o zasługach dla kultury polskiej: [...] Heleny Modrzejewskiej [...] (24.3).</i>
49. Rozwój przemysłu i miast	<ul style="list-style-type: none"> • wynalezienie maszyny parowej • rewolucja przemysłowa • robotnicy i fabrykanci oraz warunki ich pracy i życia • walka o prawa robotników i chłopów – strajki, związki zawodowe • terminy: <i>socjalizm, komunizm</i> • przemysł na ziemiach polskich w XIX wieku • emigracja zarobkowa Polaków na przełomie XIX i XX stulecia • Łódź w dzisiejszych czasach 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>wskazuje na mapie państwa, które przyjęły najwięcej emigrantów z ziem polskich (24.1);</i> • <i>rozdziela emigrację polityczną i zarobkową (24.2);</i> • <i>opowiada o rozwoju uprzemysłowienia w XIX w., używając pojęć: maszyna parowa, kolej żelazna, statek parowy, silnik elektryczny, telegraf, fabryka (25.1);</i> • <i>wskazuje na mapie najbardziej uprzemysłowione miasta na ziemiach polskich (25.2);</i> • <i>rozdziela rzemieślnicze i fabryczne (maszynowe) formy produkcji (25.3);</i> • <i>opisuje warunki pracy w XIX-wiecznej fabryce (25.4).</i>

50. Czasy wynalazców	<ul style="list-style-type: none"> • dyliżanse i koleje żelazne • rozwój elektryczności • postęp w naukach medycznych i przyrodniczych • najważniejsze wynalazki: telegraf, telefon, fotografia, silnik spalinowy, silnik elektryczny, samochód • Ignacy Łukasiewicz – wynalazca lampy naftowej • Maria Skłodowska-Curie – laureatka Nagrody Nobla z fizyki i z chemii 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>opowiada o rozwoju uprzemysłowienia w XIX w., używając pojęć: maszyna parowa, kolej żelazna, statek parowy, silnik elektryczny, telegraf, fabryka (25.1);</i> • <i>zbiera z różnych źródeł informacje o zasługach dla kultury polskiej: [...] Marii Skłodowskiej-Curie [...] (24.3).</i>
Rozdział XV: Odrodzenie państwa polskiego		
51. I wojna światowa	<ul style="list-style-type: none"> • I wojna światowa • nowe rodzaje broni • podpisanie traktatu wersalskiego • rewolucje w Rosji • społeczne i gospodarcze skutki wojny 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>wymienia czynniki decydujące o odzyskaniu niepodległości przez Polskę (26.2).</i>
52. Odzyskanie niepodległości	<ul style="list-style-type: none"> • dwie koncepcje odbudowy państwa polskiego: Józef Piłsudski a Roman Dmowski • utworzenie Legionów Polskich • twórcy niepodległej Rzeczypospolitej: Józef Piłsudski, Roman Dmowski, Ignacy Jan Paderewski • odbudowa niepodległego państwa • Narodowe Święto Niepodległości 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>wymienia czynniki decydujące o odzyskaniu niepodległości przez Polskę (26.2);</i> • <i>zbiera informacje o zasługach dla państwa polskiego Józefa Piłsudskiego i Romana Dmowskiego (26.3).</i>
53. Walka o granice	<ul style="list-style-type: none"> • postanowienia konferencji pokojowej w Paryżu w sprawie polskiej • powstanie wielkopolskie i powstania śląskie • wojna z bolszewicką Rosją i Bitwa Warszawska • traktat ryski 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>wskazuje na mapie granice II Rzeczypospolitej oraz wymienia jej sąsiadów (26.1).</i>
54. II Rzeczpospolita	<ul style="list-style-type: none"> • konstytucja marcowa i ustrój demokratyczny odrodzonego państwa polskiego • zamach majowy • warstwy społeczne w II Rzeczypospolitej • struktura narodowościowa odrodzonej Polski • prawosławie we współczesnej Polsce 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>wskazuje na mapie granice II Rzeczypospolitej oraz wymienia jej sąsiadów (26.1);</i> • <i>zbiera informacje o zasługach dla państwa polskiego Józefa Piłsudskiego [...] (26.3).</i>
55. Osiągnięcia II Rzeczypospolitej	<ul style="list-style-type: none"> • odbudowa kraju ze zniszczeń wojennych • walka z analfabetyzmem • sukcesy II Rzeczypospolitej: złoty polski, Gdynia, Centralny Okręg Przemysłowy • problemy gospodarcze Polski w dwudziestoleciu międzywojennym • osiągnięcia kulturalne (Władysław Reymont) i sportowe (Janusz Kusociński) • rozwój kina 	<p><i>Materiał wykraczający poza podstawę programową</i></p>
Rozdział XVI: Świat między wojnami		

56. Dwudzie- stolecie zmian	<ul style="list-style-type: none"> • nowy porządek polityczny w Europie • rozwój techniki • osiągnięcia Aleksandra Fleminga i Alberta Einsteina • kultura okresu międzywojennego: jazz, komiksy, powstanie radia, rozwój kina 	<i>Materiał wykraczający poza podstawę programową</i>
57. Powstanie ZSRR	<ul style="list-style-type: none"> • utworzenie ZSRR • rządy Józefa Stalina • terminy: <i>totalitaryzm, propaganda, łagier</i> • sytuacja gospodarcza ZSRR pod rządami bolszewików • Korea Północna jako współczesne państwo totalitarne 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>podaje charakterystyczne cechy polityki Stalina i Hitlera wobec własnych społeczeństw i państw podbitych (27.2).</i>
58. Niemcy pod rządami Hitlera	<ul style="list-style-type: none"> • sytuacja Niemiec po 1918 roku • dojście Hitlera do władzy • terminy: <i>nazizm, rasizm, obóz koncentracyjny</i> • budowa państwa totalitarnego • prześladowania Żydów • walka z rasizmem we współczesnym świecie 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>podaje charakterystyczne cechy polityki Stalina i Hitlera wobec własnych społeczeństw i państw podbitych (27.2).</i>
59. Droga do wojny	<ul style="list-style-type: none"> • rozbudowa sił zbrojnych III Rzeszy • zajęcie Austrii przez Hitlera i likwidacja Czechosłowacji • żądania terytorialne III Rzeszy wobec Polski • zbliżenie III Rzeszy z ZSRR • pakt Ribbentrop-Mołotow 	<i>Materiał wykraczający poza podstawę programową</i>
Rozdział XVII: II wojna światowa		
60. Kampania wrześniowa	<ul style="list-style-type: none"> • wybuch II wojny światowej • postawa Anglii i Francji • ważniejsze bitwy kampanii wrześniowej: Westerplatte, Wizna, Bzura, Warszawa, Kock • wojna totalna • agresja radziecka na Polskę • utworzenie rządu emigracyjnego • ludność cywilna w obronie kraju 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>wskazuje na mapie państwa, które dokonały agresji na Polskę (27.1).</i>
61. Wojna ogarnia świat	<ul style="list-style-type: none"> • zajęcie Francji przez Niemców • bitwa o Anglię • atak III Rzeszy na ZSRR • przystąpienie USA do II wojny światowej 	<i>Materiał wykraczający poza podstawę programową</i>
62. Droga do zwycięstwa	<ul style="list-style-type: none"> • klęska III Rzeszy w ZSRR • lądowanie aliantów w Normandii • kapitulacja Niemiec • polscy żołnierze na frontach II wojny światowej • zrzućenie bomby atomowej na Hiroszimę i Nagasaki • klęska Japonii • skutki II wojny światowej 	<i>Materiał wykraczający poza podstawę programową</i>

63. Polacy pod okupacją	<ul style="list-style-type: none"> • zbrodnie niemieckie na ludności cywilnej • terminy: <i>okupacja, łapanka, getto</i> • zbrodnia wołyńska • formy oporu społeczeństwa wobec okupantów: utworzenie Armii Krajowej, sabotaż i mały sabotaż, tajne nauczanie • powstanie warszawskie • deportacje ludności polskiej ze wschodnich ziem II Rzeczypospolitej • zbrodnia katyńska 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>podaje charakterystyczne cechy polityki Stalina i Hitlera wobec własnych społeczeństw i państw podbitych (27.2);</i> • <i>charakteryzuje życie ludności na okupowanych terytoriach Polski, z uwzględnieniem losów ludności żydowskiej (27.3);</i> • <i>omawia formy oporu społeczeństwa wobec okupantów (27.4);</i> • <i>opisuje postawę ludności cywilnej i żołnierzy powstańczej Warszawy (27.5).</i>
64. Holokaust – zagłada Żydów	<ul style="list-style-type: none"> • życie w getcie • obozy koncentracyjne i obozy zagłady • Holokaust • powstanie w getcie warszawskim • Janusz Korczak i jego działalność • postawy ludności polskiej wobec Żydów w czasie okupacji 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>podaje charakterystyczne cechy polityki Stalina i Hitlera wobec własnych społeczeństw i państw podbitych (27.2);</i> • <i>charakteryzuje życie ludności na okupowanych terytoriach Polski, z uwzględnieniem losów ludności żydowskiej (27.3);</i> • <i>omawia formy oporu społeczeństwa wobec okupantów (27.4).</i>
Rozdział XVIII: Polska Rzeczpospolita Ludowa		
65. Zimna wojna	<ul style="list-style-type: none"> • rywalizacja Wschodu z Zachodem • pojęcie żelaznej kurtyny • podział Niemiec i mur berliński • NATO i Układ Warszawski • zimna wojna i wyścig zbrojeń • rola NATO we współczesnym świecie 	<i>Materiał wykraczający poza podstawę programową</i>
66. Powstanie PRL	<ul style="list-style-type: none"> • nowe granice Polski • przesiedlenia ludności • komuniści u władzy • odbudowa zniszczeń wojennych • władze PRL wobec działaczy podziemia niepodległościowego 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>wskazuje na mapie granice Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i wymienia jej sąsiadów (28.1),</i> • <i>opowiada o Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, używając pojęć: odbudowa zniszczeń wojennych, awans społeczny i likwidacja analfabetyzmu, planowanie centralne, zależność od ZSRR, dyktatura partii komunistycznej, cenzura, opozycja demokratyczna (28.2).</i>
67. W komunistycznej Polsce	<ul style="list-style-type: none"> • czasy stalinowskie • dyktatura PZPR i zależność od Związku Radzieckiego • gospodarka centralnie planowana • życie codzienne w PRL: łamanie praw obywatelskich, kolejki, ukryte bezrobocie, powszechna edukacja, upowszechnienie motoryzacji, propaganda sukcesu 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>opowiada o Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, używając pojęć: odbudowa zniszczeń wojennych, awans społeczny i likwidacja analfabetyzmu, planowanie centralne, zależność od ZSRR, dyktatura partii komunistycznej, cenzura, opozycja demokratyczna (28.2).</i>
68. Walka z komunizmem	<ul style="list-style-type: none"> • walka komunistów z podziemiem niepodległościowym • Żołnierze Wyklęci • opór społeczny w PRL: protesty społeczne w 1956, 1970 i 1976 roku, powstanie opozycji demokratycznej, literatura drugiego obiegu • rola Kościoła i emigracji • opozycja demokratyczna 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>opowiada o Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, używając pojęć: odbudowa zniszczeń wojennych, awans społeczny i likwidacja analfabetyzmu, planowanie centralne, zależność od ZSRR, dyktatura partii komunistycznej, cenzura, opozycja demokratyczna (28.2).</i>

	<ul style="list-style-type: none"> • strajki we współczesnej Polsce 	
69. Solidarność i stan wojenny	<ul style="list-style-type: none"> • strajki w 1980 roku i powstanie Solidarności • Lech Wałęsa jako symbol pokojowej walki o swobody demokratyczne w PRL • wprowadzenie stanu wojennego • Jerzy Popiełuszko – ofiara komunistycznego reżimu 	<ul style="list-style-type: none"> • [...] współpracuje z innymi – planuje, dzieli się zadaniami i wywiązuje się z nich (IV); • opisuje powstanie i działania Solidarności, używając określeń: strajk, walka bez przemocy, stan wojenny, „Okrągły Stół” (29.2).
Rozdział XIX: Współczesna Polska		
70. Upadek komunizmu	<ul style="list-style-type: none"> • rozmowy władzy z opozycją przy Okrągłym Stole • pierwszy niekomunistyczny premier – Tadeusz Mazowiecki • przekształcenie Polski w państwo demokratyczne • koniec zimnej wojny i przemiany w Europie Środkowo-Wschodniej • zmiany w polskiej szkole po 1989 roku 	<ul style="list-style-type: none"> • opisuje powstanie i działania Solidarności, używając określeń: strajk, walka bez przemocy, stan wojenny, „Okrągły Stół” (29.2); • wyjaśnia, jakie najważniejsze zmiany zaszły w Polsce w 1989 r. (29.3)
71. III Rzeczpospolita	<ul style="list-style-type: none"> • podział administracyjny współczesnej Polski • Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej • organy demokratycznej władzy w Polsce (parlament, prezydent, rząd, sądy) • wolność słowa, wolne media • władze samorządowe • demokracja w szkole 	<ul style="list-style-type: none"> • wyjaśnia, w czym wyraża się demokratyczny charakter państwa polskiego, używając pojęć: wolne wybory, wolność słowa, wolne media, konstytucja (4.1); • wymienia organy władzy w Rzeczypospolitej Polskiej: parlament, prezydent, rząd, sądy, i omawia najważniejszą funkcję każdego z tych organów w systemie politycznym (4.2); • wskazuje na mapie III Rzeczpospolitą i jej sąsiadów (29.1).
72. Nasze prawa i obowiązki	<ul style="list-style-type: none"> • prawa człowieka – definicja i historia • powstanie Organizacji Narodów Zjednoczonych • konstytucyjne prawa i obowiązki obywateli Rzeczypospolitej • prawa dziecka – Rzecznik Praw Dziecka • prawa i obowiązki ucznia 	<ul style="list-style-type: none"> • podaje przykłady praw i obowiązków obywateli Rzeczypospolitej Polskiej (4.3); • omawia wybrane prawa dziecka i podaje, gdzie można się zwrócić, gdy są one łamane (4.4).
73. Życie w III Rzeczypospolitej	<ul style="list-style-type: none"> • role poszczególnych grup społecznych • znaczenie pracy dla współczesnych Polaków • społeczny podział pracy • sukcesy i problemy współczesnej Polski • terminy: gospodarka rynkowa, prywatyzacja 	<ul style="list-style-type: none"> • [...] ma nawyk dociekania w kontekście społecznym – zadaje pytania „dlaczego tak jest?” i „czy mogłoby być inaczej” i próbuje odpowiedzieć na te pytania (IV); • wyjaśnia znaczenie pracy w życiu człowieka i dostrzega jej społeczny podział (5.1); • opisuje różne grupy społeczne, wskazując ich role w społeczeństwie (5.2); • podaje przykłady ważnych problemów współczesnej Polski, korzystając z różnych źródeł informacji (od osób dorosłych, z prasy, radia, telewizji, Internetu) (5.3).

74. Integracja europejska	<ul style="list-style-type: none"> • geneza Unii Europejskiej • proces integracji europejskiej • symbole Unii 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>opowiada o uczestnictwie Polski we wspólnocie europejskiej, używając pojęć: Unia Europejska, europejska solidarność, stosunki międzynarodowe, oraz rozpoznaje symbole unijne: flagę i hymn Unii Europejskiej („Oda do radości”)</i> (6).
75. Polska w Unii Europejskiej	<ul style="list-style-type: none"> • droga Polski do Unii Europejskiej i NATO • członkostwo Polski w UE oraz wynikające z niego korzyści i zagrożenia 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>opowiada o uczestnictwie Polski we wspólnocie europejskiej, używając pojęć: Unia Europejska, europejska solidarność, stosunki międzynarodowe, oraz rozpoznaje symbole unijne: flagę i hymn Unii Europejskiej („Oda do radości”)</i> (6).
Rozdział XX: Problemy ludzkości		
76. Technika wokół nas	<ul style="list-style-type: none"> • podbój kosmosu • nowoczesne środki transportu • rozwój nauki i techniki – korzyści i zagrożenia • wpływ techniki na życie ludzi i środowisko naturalne • nowoczesne technologie w edukacji 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>wyjaśnia, co oznacza powiedzenie: „świat stał się mniejszy” i wskazuje przyczyny tego zjawiska (7.1);</i> • <i>opisuje i ocenia na przykładach wpływ techniki na środowisko naturalne i życie człowieka (7.2).</i>
77. Globalna wioska	<ul style="list-style-type: none"> • era telewizji • rozwój komputerów, internetu i telefonii komórkowej • korzyści i zagrożenia wynikające z korzystania z mediów elektronicznych • reguły, których powinni przestrzegać użytkownicy internetu 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>wymienia korzyści i niebezpieczeństwa korzystania z mediów elektronicznych (7.3).</i>
78. Świat wielkich różnic	<ul style="list-style-type: none"> • podział świata na biedne Południe i bogatą Północ • problemy państw Trzeciego Świata: głód, brak wody pitnej, analfabetyzm, choroby • działalność organizacji humanitarnych • sytuacja dzieci w krajach Trzeciego Świata 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>opowiada o przejawach nędzy na świecie oraz formułuje własną opinię o działaniach pomocowych podejmowanych przez państwa lub organizacje pozarządowe (7.4).</i>
79. Współczesne konflikty	<ul style="list-style-type: none"> • świat po II wojnie światowej • konflikt cywilizacji między Zachodem a światem islamskim • przyczyny współczesnych zbrojnych konfliktów międzynarodowych • skutki konfliktów dla ludności • sposoby zapobiegania konfliktom • terroryzm jako zagrożenie dla współczesnego świata 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>wyjaśnia na przykładach przyczyny i następstwa konfliktów zbrojnych na świecie (7.5).</i>

5. PROCEDURY OSIĄGANIA CELÓW EDUKACYJNYCH

W edukacji historycznej na poziomie szkoły podstawowej nauczyciel odgrywa szczególnie istotną rolę. Na tym etapie edukacyjnym historia i społeczeństwo jest dla uczniów – mających jeszcze ograniczoną zdolność samodzielnego zdobywania wiedzy – przedmiotem zupełnie nowym. Nieznana dotąd tematyka budzi u młodych ludzi naturalną ciekawość i chęć poznawania minionych dziejów. Wykorzystując swoje umiejętności dydaktyczne, wiedzę i osobowość, nauczyciel powinien skupić uwagę uczniów i stać się dla nich przewodnikiem oprowadzającym po fascynującym świecie przeszłości.

Przyjęta przy tworzeniu programu „Wczoraj i dziś” zasada łączenia wiedzy historycznej z odniesieniami do współczesności stwarza więcej możliwości zaciekawienia uczniów. Przykładowo, lekcję o historii pisma można zacząć od rozmowy na temat roli, jaką odgrywa ten wynalazek w naszym codziennym życiu i w edukacji. Podczas omawiania ustroju demokratycznego starożytnych Aten właściwe będzie odwołanie się do współczesnego życia politycznego. W trakcie zajęć dotyczących starożytnych igrzysk olimpijskich warto przeprowadzić rozmowę o aktualnych wydarzeniach sportowych. Taki sposób konstruowania lekcji ma kilka istotnych zalet:

1. pozwala na zaabsorbowanie uczniów poruszonymi zagadnieniami;
2. umożliwia zastosowanie wielu aktywizujących metod nauczania;
3. sprawia, że uczniowie szybciej pojmują sens edukacji historycznej oraz charakter myślenia przyczynowo-skutkowego;
4. daje szansę na zaprezentowanie wiedzy w atrakcyjny sposób, co czyni ją łatwiej przyswajalną dla uczniów.

W dążeniu do uatrakcyjnienia zajęć należy uwzględnić fakt, że młodzież wychowywana w epoce internetu łatwiej i w pełniejszy sposób odbiera informacje pochodzące z przekazów graficznych niż informacje podane za pomocą długiej narracji. Dlatego właśnie większą rolę w nauczaniu powinny odgrywać różnego rodzaju grafiki i prezentacje plastyczne, które w sposób obrazowy przedstawiają fakty z przeszłości i pozwalają na lepsze zrozumienie procesów historycznych. Dzięki nim uczeń może pogłębić swoją wiedzę, a także doskonalić umiejętności odczytywania i interpretacji danych pochodzących z różnych źródeł. Podczas pracy z podręcznikiem należy zatem położyć szczególny nacisk na wykorzystanie atrakcyjnych ilustracji i infografik.

Ważnym zadaniem edukacyjnym jest kształcenie umiejętności czytania ze zrozumieniem. W procesie nauczania zapoznanie uczniów z tekstami historycznymi, zawierającymi słownictwo nieużywane na co dzień, stanowi wyjątkowo trudne i ambitne. Najlepszym sposobem realizacji tego zadania jest czytanie pod kierunkiem nauczyciela starannie wybranych fragmentów źródeł. Pozwala to kontrolować przejrzystość przekazu i przebieg lekcji.

Równie istotne wydaje się przygotowanie uczniów do samodzielnego zdobywania wiedzy. Rozwinięcie u nich tej umiejętności stanowi niezbędny warunek ich aktywnego udziału w procesie kształcenia ustawicznego oraz sprawnego funkcjonowania w społeczeństwie informacyjnym. Nauczyciel powinien więc zachęcać młodych ludzi do pogłębiania wiadomości, pobudzać ich pasję poznawczą oraz indywidualizować swoje wymagania, szczególnie wobec uczniów uzdolnionych. Pomocne w osiągnięciu tych celów mogą być propozycje pracy z uczniem zdolnym, zamieszczone w zestawieniu treści dydaktycznych programu „Wczoraj i dziś”.

W nauczaniu historii należy zachować równowagę między metodami prezentacji wiedzy (A), metodami angażującymi uczniów (B) oraz metodami pozwalającymi kształtować ich kompetencje historyczne (C). W szkole podstawowej bardzo istotną rolę będą niewątpliwie odgrywały metody podające (A), warto jednak stopniowo wprowadzać rozwiązania wzbogacające przekaz oraz kształtujące kompetencje, postawy i wartości.

(A) METODY MAJĄCE NA CELU PRZEKAZYWANIE (ZDOBYWANIE) WIEDZY

1. Rozmowa nauczająca (pogadanka)

Pogadanka to metoda szczególnie przydatna podczas wprowadzania uczniów w tematykę lekcji, umożliwiającą zapoznanie młodych ludzi z obcą im do tej pory wiedzą historyczną poprzez nawiązanie do ich własnych doświadczeń. Polega na dialogu, podczas którego uczniowie starają się

udzielić odpowiedzi na pytania nauczyciela. Pierwsze z nich musi zostać sformułowane wcześniej, natomiast pozostałe powinny wynikać bezpośrednio z przebiegu dyskusji. Podstawowym warunkiem skuteczności tej metody jest posiadanie przez uczniów określonych wiadomości. Podczas rozmowy nauczyciel naprowadza ich na istotne zagadnienia oraz oddziela treści ważne od drugorzędnych. Jeśli w postaci pogadanki przeprowadza pracę nad tekstem lub rekapitulację omawianego zagadnienia, sprawdza także stopień opanowania materiału przez uczniów oraz poziom jego zrozumienia. Dzięki tej metodzie młodzi ludzie uczą się kultury wypowiedzi, a ponadto kształcą umiejętności wyrażania i uzasadniania własnego zdania, rozwiązywania problemów w twórczy sposób oraz występowania przed publicznością.

2. Opowiadanie

Opowiadanie można wykorzystać do przekazywania ciekawych informacji, związanych np. z mitami czy z legendą o założeniu Rzymu. Metoda ta pomaga zaciekawić uczniów danym zagadnieniem oraz wpływa na ich zaangażowanie w czasie lekcji. Głównym celem opowiadania jest rozwijanie wyobraźni historycznej u uczniów i zainteresowanie ich wprowadzaną tematyką.

3. Praca z tekstem

Metoda ta przygotowuje uczniów do samodzielnej nauki z wykorzystaniem podręcznika lub innych źródeł. Na poziomie podstawowym służy do kształcenia umiejętności zdobywania wiedzy i czytania ze zrozumieniem. Polega na poszukiwaniu w tekście odpowiedzi na postawione wcześniej pytanie poprzez: wyodrębnienie najważniejszych informacji, odczytanie danych z tabel i diagramów, samodzielne sporządzenie notatek czy rozwiązywanie dodatkowych ćwiczeń.

(B) METODY ROZWIJAJĄCE UMIEJĘTNOŚCI OGÓLNE

4. Wycieczka

Jest to metoda bardzo pomocna przy realizacji tematów dotyczących „małej ojczyzny” oraz dziejów regionu. Celem wycieczki może być muzeum, miejsce pamięci narodowej, skansen lub inne miejsce związane z historią danego regionu (np. miejsce bitwy). Wycieczka może być również sposobem na przeprowadzenie lekcji poświęconej zabytkom architektury. Nauczyciel powinien wcześniej przekazać uczniom zadania do wykonania w grupach lub indywidualnie oraz poinformować ich, że po powrocie do szkoły będą musieli uporządkować, podsumować i zaprezentować wiadomości zebrane podczas wspólnej wyprawy. Wycieczka przyczynia się do zintegrowania zespołu klasowego oraz skłania młodych ludzi do poszukiwania nowych możliwości pozyskiwania wiedzy. W jej trakcie kształcone są umiejętności skutecznego porozumiewania się w rozmaitych sytuacjach, stosowania zdobytych wiadomości w praktyce oraz korzystania z różnych źródeł informacji. Ponadto metoda ta ułatwia uczniom rozwijanie zainteresowań oraz zdobywanie doświadczeń niezbędnych w późniejszym życiu.

5. Drama

To ciekawa metoda pozwalająca połączyć zabawę i działanie. Podczas zajęć przeprowadzanych z jej wykorzystaniem uczniowie wczuwają się w role historycznych bohaterów: w zainscenizowanych scenkach starają się przedstawić ich emocje, poglądy i zachowanie. Drama rozwija wyobraźnię, pomysłowość, empatię, zdolności artystyczne, umiejętności nazywania i okazywania emocji oraz znajomość rozmaitych ról społecznych. Można wyszczególnić kilka odmian tej metody: stop-klatkę, wejście w rolę, inscenizację improwizowaną, udawaną fotografię, zabawę w muzeum, wywiad oraz rzeźbę.

6. Metoda „śnieżnej kuli”

Pomaga uczniom w samodzielnym definiowaniu nowo poznanych terminów. Polega na harmonijnym połączeniu pracy indywidualnej z pracą zespołową. Uczniowie najpierw zapisują własne skojarzenia związane z danym słowem, a następnie razem z koleżanką lub kolegą z ławki wybierają spośród zebranych pomysłów najtrafniejsze wyjaśnienia jego znaczenia. Ten sam proces wspólnego wyboru najlepszych definicji zostaje powtórzony podczas pracy kolejno w grupach cztero- i ośmioosobowych. Ostatnim etapem realizacji metody „śnieżnej kuli” jest sformułowanie definicji przez cały zespół klasowy. Na koniec uczniowie wraz z nauczycielem ustalają ostateczne objaśnienie danego terminu.

7. Burza mózgów

Metoda burzy mózgów polega na zespołowym rozwiązywaniu problemów. Podczas swobodnej rozmowy uczniowie podają swoje propozycje rozstrzygnięcia danej kwestii, a nauczyciel zapisuje je na tablicy. Następnie cały zespół klasowy ocenia poszczególne pomysły i wybiera spośród nich najtrafniejszy. Metoda ta sprzyja angażowaniu w pracę na lekcji uczniów zazwyczaj mało aktywnych. W trakcie przeprowadzania burzy mózgów nauczyciel kontroluje, czy w grupie przestrzegane są następujące zasady kulturalnej dyskusji i wymiany poglądów:

- gdy jedna osoba mówi, pozostałe słuchają i nie przerywają;
- osoby wypowiadającej się nie należy oceniać;
- wypowiedzi powinny być treściwe i rzeczowe;
- swoje zdanie trzeba uzasadnić.

8. Portfolio

To metoda rozwijająca umiejętność samodzielnej pracy z różnymi źródłami informacji. Polega na gromadzeniu przez uczniów publikacji, zdjęć, nagrań i innych przedmiotów związanych z podanym tematem. Zebrane materiały dokumentują wysiłek włożony w wykonanie zadania i są podstawą do prezentacji zagadnienia na forum klasy. Przy ocenie pracy uczniów nauczyciel powinien wziąć pod uwagę odpowiedni dobór materiałów, pomysłowość oraz sposób przedstawienia zdobytej wiedzy.

9. Jigsaw-puzzle

Podczas lekcji prowadzonych tą metodą zespół klasowy jest dzielony na grupy. Każda z nich opracowuje wybrane zagadnienie. Następnie uczniowie zostają wymieszani ze sobą w taki sposób, aby we wszystkich nowo powstałych drużynach znalazł się jeden przedstawiciel każdego z istniejących wcześniej zespołów. Uczniowie wymieniają się zebranymi wcześniej wiadomościami. Metoda jigsaw-puzzle uczy współpracy oraz precyzji w przekazywaniu konkretnych informacji.

10. Ranking diamentowy

Metoda ta polega na porządkowaniu informacji z uwzględnieniem ich ważności oraz uzupełnianiu nimi schematu przypominającego kształtem diament. Łączona jest zwykle z dwiema innymi metodami – burzą mózgów i dyskusją. Na początku uczniowie podają np. przyczyny i skutki określonego wydarzenia historycznego. Ich pomysły zostają zapisane na tablicy bądź na kartkach samoprzylepnych. Następnie wskazana osoba odczytuje zebrane propozycje. Pozostali uczniowie wspólnie wybierają najtrafniejsze odpowiedzi i decydują, w których miejscach schematu należy je umieścić. Ranking diamentowy umożliwia rozwijanie u uczniów zdolności logicznego myślenia, analizy i selekcji informacji oraz porządkowania ich ze względu na znaczenie, jakie mają dla rozstrzygnięcia danej kwestii. Kształci także umiejętności przedstawiania i obrony własnego stanowiska, pracy w zespole oraz twórczego rozwiązywania problemów.

11. Metoda tekstu przewodniego

Nauczyciel pracujący z zastosowaniem tej metody przygotowuje dla uczniów tekst przewodni – rodzaj pisemnej instrukcji zawierającej pytania pomocnicze, informacje dotyczące kolejnych etapów zadania oraz czasu przeznaczanego na ich realizację, a także zestawienie oczekiwanych wyników pracy. W tekście przewodnim znajduje się ponadto wykaz potrzebnych materiałów i środków dydaktycznych (np. podręcznik, mapa, fotografie). Wykorzystując tekst instrukcji oraz odpowiednie pomoce, uczniowie poszukują – samodzielnie lub w zespołach – rozwiązania określonego problemu. Po upływie wyznaczonego czasu przekazują wyniki swojej pracy nauczycielowi albo prezentują je na forum klasy. Metodę tę można zastosować podczas pracy z podręcznikiem, kiedy to korzysta się z różnych źródeł wiedzy (tekstu, infografik, map, ilustracji), oraz w ramach podsumowania wiadomości z danego rozdziału.

Jako centralnego elementu instrukcji można użyć tekstu źródłowego. Wówczas młodzi ludzie odczytują z niego potrzebne treści, a następnie systematyzują uzyskaną w ten sposób wiedzę, korzystając z podręcznika lub innych materiałów pomocniczych. Mogą także porównać zdobyte informacje z wiadomościami zawartymi w podręczniku. Na zakończenie nauczyciel może polecić

uczniom rozwiązanie krzyżówki zawierającej hasła odnoszące się do wiedzy przyswojonej w trakcie wykonywania zadania.

12. Dyskusja

Dyskusja jako metoda aktywizująca na poziomie szkoły podstawowej ma dość ograniczony zakres zastosowania, głównie ze względu na zbyt małe umiejętności uczniów w zakresie porządkowania wiadomości, logicznego i rzeczowego argumentowania oraz przekonywania do swoich racji. Ponadto uczniowie nie dysponują jeszcze odpowiednią wiedzą historyczną.

Pewne odmiany dyskusji można wykorzystać podczas realizacji tematyki społecznej, np. przy omawianiu zasad współżycia w szkole lub sposobów rozwiązywania konfliktów. Formą łatwiejszą i bardziej odpowiednią dla uczniów szkoły podstawowej jest dyskusja punktowana, którą przeprowadza się w kilkuosobowych grupach. Nauczyciel dzieli klasę na zespoły, a następnie określa temat i czas trwania dyskusji oraz zasady obowiązujące w jej trakcie. Przedstawia także formularz, na którego podstawie uczniowie będą oceniani. Punkty przydzielane są za podanie właściwych argumentów oraz za merytoryczne komentarze do wypowiedzi współ rozmówców.

Dyskusja uczy samodzielnego myślenia, precyzyjnego formułowania argumentów, uzasadniania własnych poglądów oraz szacunku dla odmiennych opinii.

13. Debata „za” i „przeciw”

Metodą umożliwiającą uczniom przyswojenie zasad kulturalnej dyskusji, a przy tym łatwiejszą w realizacji na poziomie szkoły podstawowej, jest debata „za” i „przeciw”. Polega ona na tym, że wybrany problem rozpatrywany jest z dwóch przeciwstawnych punktów widzenia. Pozwala to młodym ludziom spojrzeć na dany temat z dwóch różnych perspektyw oraz uczy ich szacunku dla cudzych poglądów. Uświadamia także, jak ważną rolę w rozwiązywaniu problemów odgrywają negocjacje. Debata „za” i „przeciw” kształtuje zdolność twórczego rozstrzygnięcia spornych kwestii oraz rozwija umiejętność autoprezentacji. Ponadto przygotowuje do podejmowania decyzji i pełnienia różnorodnych funkcji społecznych. Metodę tę stosuje się np. w celu przeprowadzenia sądu nad wybraną postacią historyczną. Może się okazać przydatna także podczas rozwiązywania sporów dotyczących interpretacji danego wydarzenia historycznego.

14. Mapa mentalna

Przygotowanie mapy mentalnej polega na graficznym przedstawieniu podanego problemu. Uczniowie porządkują wiadomości dotyczące określonego zagadnienia i prezentują je w formie schematu na plakacie lub na tablicy. Efektem ich pracy jest wykres, który pomaga usystematyzować zdobyte wiadomości i zrozumieć zachodzące między nimi związki. Metoda ta sprzyja aktywizacji uczniów, ponieważ każdy z nich ma możliwość wypowiedzenia się oraz przedstawienia własnych propozycji. Rozwijają również umiejętności poszukiwania, porządkowania i wykorzystywania informacji pochodzących z różnych źródeł oraz twórczego rozwiązywania problemów. Mapa mentalna może być zastosowana jako jedna z form notowania i powtarzania wiadomości. Stanowi także doskonałą pomoc przy systematyzowaniu wiedzy oraz wzbogacaniu słownictwa.

15. Metaplan

Metaplan to graficzny zapis kolejnych etapów analizy danego zagadnienia. Metoda ta wymaga od uczniów pewnej wiedzy i dojrzałości. W szkole podstawowej można ją zastosować przy omawianiu tematów dotyczących np. społeczności szkolnej lub lokalnej. Podczas wykonywania metaplanu uczniowie pracują indywidualnie bądź grupowo zgodnie z ustalonym planem. Pierwszy etap realizacji zadania polega na zdiagnozowaniu problemu i zapisaniu go na tablicy. Następnie młodzi ludzie odpowiadają pisemnie na pytania: „Jak jest?”, „Jak powinno być?”, „Dlaczego nie jest tak, jak być powinno?”. Odpowiedzi służą szczegółowej analizie zagadnienia. Po upływie czasu przeznaczony na ich udzielenie uczniowie podają propozycje rozstrzygnięcia rozpatrywanej kwestii. Nauczyciel zbiera kartki z zapisanymi wnioskami i umieszcza je na tablicy, po czym następuje wypracowanie wspólnych rozwiązań.

Metaplan uczy przede wszystkim analitycznego myślenia oraz twórczego rozwiązywania problemów.

Etapy pracy metodą metaplanu:

- określenie czasu trwania dyskusji;
- podzielenie klasy na grupy;
- przedstawienie problemu;
- udzielenie przez uczniów odpowiedzi na pytania: „Jak jest?”, „Jak powinno być?”, „Dlaczego nie jest tak, jak być powinno?”;
- umieszczenie kartek z odpowiedziami w wyznaczonym miejscu;
- zapisanie wniosków i wypracowanie wspólnych rozwiązań.

16. Drzewko decyzyjne

Metoda ta polega na przedstawieniu różnych sposobów rozwiązania problemu oraz pozytywnych i negatywnych konsekwencji ich zastosowania w postaci schematu o kształcie drzewa. Uczniowie formułują problem i wpisują go w miejscu korzenia. Następnie określają cele i wartości najistotniejsze dla osób podejmujących decyzje. Możliwości rozwiązania problemu zostają zapisane w pniu drzewa, a konsekwencje ich realizacji – na końcach gałęzi tworzących jego koronę. Na zakończenie uczniowie dokonują wyboru najlepszej opcji.

(C) METODY ROZWIJAJĄCE UMIEJĘTNOŚCI HISTORYCZNE

17. Praca z tekstem źródłowym

W podręczniku oprócz tekstu głównego znajdują się również teksty źródłowe. Praca z nimi pozwala uczniom rozwijać krytyczny stosunek do pozyskiwanych informacji oraz umiejętność oceny wiarygodności tekstu źródłowego i intencji jego autora. Kompetencje te są niezwykle istotne w procesie kształtowania dojrzałości obywatelskiej.

Pierwszy etap analizy tekstu polega na udzieleniu przez uczniów odpowiedzi na proste pytania dotyczące omawianego fragmentu. Pomaga to w kształtowaniu umiejętności czytania ze zrozumieniem. Nauczyciel stopniowo kieruje uwagę młodych ludzi na kwestie szczegółowe, np. na elementy perswazji lub manipulacji zastosowane w tekście. Pomaga także uczniom w odróżnieniu opisanych faktów historycznych od wyrażonych opinii. W trakcie pracy z zastosowaniem tej metody osoba prowadząca zajęcia musi pamiętać o stawianiu odpowiednich pytań badawczych oraz wskazywaniu w tekście przejawów subiektywizmu autora.

18. Praca ze źródłem ikonograficznym

Podręcznik dostarcza bogatego materiału ilustracyjnego, który może być wykorzystany podczas prezentowania wiedzy lub analizy źródeł. Dlatego błędem jest traktowanie ilustracji wyłącznie jako barwnego uzupełnienia tekstu, które ma na celu jedynie uatrakcyjnienie odbioru tradycyjnego przekazu. Warto pamiętać, że do źródeł historycznych zalicza się nie tylko teksty. Należą do nich także obrazy przedstawiające różne wydarzenia historyczne bądź fotografie zabytków i innych przedmiotów pochodzących z przeszłości. Ilustracje mogą być podstawą do samodzielnej pracy uczniów, polegającej np. na wskazaniu różnic obyczajowych między współczesnością znaną z doświadczenia a przeszłością, której fragment ukazany został za pomocą materiału ilustracyjnego. Ilustracje okazują się też niezwykle przydatne podczas porównywania architektury lub sztuki różnych epok.

19. Praca z mapą

Ważną cechą tej metody jest jej interdyscyplinarny charakter – łączy ona bowiem wiedzę historyczną z elementami geografii. Pracę z mapą należy rozpocząć od zapoznania uczniów z zasadami korzystania z niej, np. wyjaśnienia znaczeń symboli pojawiających się w legendzie. W edukacji historycznej ważną rolę odgrywa rozwijanie umiejętności pozyskiwania i gromadzenia informacji w wyniku porównywania map. Chodzi tu głównie o wiadomości na temat zmian terytorialnych, które na przestrzeni wieków obejmowały obszar wielu państw, oraz ich wpływu na system gospodarczy lub położenie geopolityczne danego kraju.

6. ZAKŁADANE OSIĄGNIĘCIA UCZNIÓW

Zakładane osiągnięcia uczniów to wiadomości i umiejętności, którymi uczeń powinien się wykazywać po zakończeniu nauki w szkole podstawowej. Dzięki przyporządkowaniu osiągnięć do poszczególnych rozdziałów można łatwo ustalić, jakie kompetencje młody człowiek musi zdobyć na danym etapie nauki.

Rozdział I. Ja i moje otoczenie

Uczeń:

- dostrzega niepowtarzalność i wyjątkowość każdego człowieka;
- wymienia potrzeby ludzkie: naturalne, bezpieczeństwa, przynależności, uznania i szacunku, samorealizacji;
- przedstawia rolę rodziny w życiu człowieka;
- opowiada o swojej rodzinie (w tym o zajęciach i zainteresowaniach jej członków);
- określa różnice między modelem rodziny sprzed stu lat a modelem rodziny współczesnej;
- omawia funkcjonowanie samorządu szkolnego;
- podaje podstawowe prawa i obowiązki ucznia;
- proponuje sposoby rozwiązania wybranego konfliktu z najbliższego otoczenia;
- tłumaczy, czym jest ojczyzna i „mała ojczyzna”;
- porównuje patriotyzm z patriotyzmem lokalnym;
- wyjaśnia pochodzenie nazwy *Polska*;
- wskazuje elementy łączące przedstawicieli narodu polskiego;
- opisuje polskie symbole narodowe;
- wymienia najważniejsze polskie święta narodowe i objaśnia ich znaczenie;
- odnajduje na mapie miejscowość, w której mieszka;
- podaje nazwy mniejszości narodowych i etnicznych żyjących w Polsce;
- umiejscawia na mapie główne skupiska Polonii na świecie.

Rozdział II. Z historią na ty

Uczeń:

- wyjaśnia, czym zajmuje się historia;
- odróżnia przeszłość od teraźniejszości i przyszłości;
- wskazuje przyczynę i skutek wydarzenia historycznego oraz określa ich wzajemną relację;
- podaje przykłady źródeł materialnych i niematerialnych;
- charakteryzuje archeologię jako naukę pomocniczą historii;
- na podstawie pamiątek po przodkach formułuje wnioski dotyczące historii rodziny;
- tłumaczy, dlaczego pamiątki rodzinne należy otaczać szczególną troską;
- tworzy drzewo genealogiczne własnej rodziny.

Rozdział III. Czas i mapa w historii

Uczeń:

- porządkuje wydarzenia w kolejności chronologicznej;
- określa, w którym wieku rozegrało się dane wydarzenie;
- umieszcza daty wydarzeń na osi czasu;
- układa chronologicznie epoki historyczne: starożytność, średniowiecze, nowożytność, współczesność;
- odczytuje informacje z osi czasu i zaznacza na niej daty wydarzeń;
- interpretuje mapę historyczną, korzystając z symboli umieszczonych w legendzie.

Rozdział IV. Z najdawniejszych dziejów

Uczeń:

- wyjaśnia, w jaki sposób umiejętność rozpalania ognia zmieniła życie ludzi;
- tłumaczy, jak mieszkali i czym żywili się ludzie pierwotni;
- opisuje życie grupy ludzi pierwotnych oraz charakteryzuje zajęcia tworzących ją mężczyzn i kobiet;
- odpowiada, na czym polega różnica między koczowniczym a osiadłym trybem życia;

- wyjaśnia, co umożliwiło człowiekowi zmianę trybu życia z koczowniczego na osiadły;
- wymienia pierwsze narzędzia i rodzaje broni oraz określa, z czego były wykonane;
- odnajduje na mapie Mezopotamię, Tygrys, Eufrat, Nil i Egipt;
- nazywa najważniejsze osiągnięcia cywilizacyjne ludów Mezopotamii;
- tłumaczy, w jaki sposób zorganizowane było państwo faraonów;
- wymienia różne rodzaje pisma;
- określa, dlaczego wynalezienie pisma miało przełomowe znaczenie dla rozwoju cywilizacji.

Rozdział V. W starożytnej Grecji

Uczeń:

- wskazuje na mapie starożytną Grecję;
- wymienia najważniejsze zajęcia Greków;
- odnajduje Ateny na mapie starożytnej Grecji;
- wyjaśnia, na czym polegała demokracja ateńska;
- tłumaczy, czym różni się tragedia od komedii;
- nazywa najważniejszych greckich bogów;
- opowiada, jak starożytni Grecy wyobrażali sobie bogów;
- wyjaśnia, czym były mity i jaką rolę odgrywały w życiu Greków;
- opisuje przebieg starożytnych igrzysk olimpijskich;
- porównuje igrzyska antyczne ze współczesnymi olimpiadami.

Rozdział VI. W starożytnym Rzymie

Uczeń:

- wskazuje na mapie Italię i Rzym;
- charakteryzuje ustrój republiki rzymskiej;
- opowiada, w jaki sposób powstało Imperium Rzymskie;
- opisuje wyposażenie rzymskiego legionisty;
- prezentuje najważniejsze osiągnięcia Rzymian;
- wyjaśnia, co oznacza powiedzenie: „Wszystkie drogi prowadzą do Rzymu”;
- tłumaczy, jakie znaczenie miało prawo rzymskie w starożytności i jaką rolę odgrywa współcześnie;
- omawia główne założenia religii chrześcijańskiej.

Rozdział VII. Polska pierwszych Piastów

Uczeń:

- nazywa plemiona polskie i wskazuje na mapie zamieszkiwane przez nie tereny;
- omawia genezę państwa polskiego;
- wyjaśnia, jakie korzyści uzyskała Polska w wyniku przyjęcia chrześcijaństwa;
- charakteryzuje postać świętego Wojciecha;
- wymienia postanowienia zjazdu gnieźnieńskiego;
- określa, kto i kiedy został pierwszym królem Polski;
- wylicza osiągnięcia Bolesława Chrobrego.

Rozdział VIII. Społeczeństwo średniowiecza

Uczeń:

- określa, jaką rolę odgrywał Kościół w średniowiecznym społeczeństwie;
- porównuje styl romański ze stylem gotyckim;
- opisuje wygląd zamku oraz funkcje jego poszczególnych elementów;
- wymienia elementy rycerskiego uzbrojenia;
- omawia kolejne etapy w karierze rycerza;
- charakteryzuje wygląd średniowiecznego miasta;
- wskazuje różnice między miastem a wsią w okresie średniowiecza – z uwzględnieniem charakteru zabudowy oraz zajęć mieszkańców.

Rozdział IX. Polska i Krzyżacy

Uczeń:

- odnajduje na mapie państwo krzyżackie, Pomorze Gdańskie, Grunwald i Malbork;
- podaje przyczyny sprowadzenia Krzyżaków do Polski;
- omawia panowanie Władysława Łokietka i określa jego rolę w zjednoczeniu państwa polskiego;
- wskazuje na mapie terytorium państwa polskiego w XIV wieku;
- przedstawia reformy przeprowadzone przez Kazimierza Wielkiego;
- ocenia politykę Kazimierza Wielkiego;
- wyjaśnia, dlaczego doszło do zawarcia unii polsko-litewskiej;
- wymienia skutki wielkiej wojny z zakonem krzyżackim i wojny trzynastoletniej.

Rozdział X. Europejczycy odkrywają świat

Uczeń:

- opisuje udoskonalenia techniczne umożliwiające dalekomorskie podróże;
- wskazuje na mapie Indie i Amerykę;
- wymienia głównych odkrywców i ich dokonania;
- określa pozytywne i negatywne skutki odkryć geograficznych;
- nazywa nowe rośliny i przyprawy sprowadzone do Europy;
- wyjaśnia znaczenie terminów *renesans* i *humanizm*;
- podaje nazwiska najwybitniejszych twórców europejskich okresu renesansu oraz tytuły ich dzieł;
- charakteryzuje najwybitniejsze postacie polskiego renesansu i wylicza ich dokonania.

Rozdział XI. W Rzeczypospolitej szlacheckiej

Uczeń:

- wyjaśnia, dlaczego XVI stulecie jest nazywane w Polsce „złotym wiekiem”;
- opisuje styl życia i zajęcia szlachty;
- przedstawia podział stanu szlacheckiego;
- tłumaczy, na czym polegała przemiana rycerstwa w szlachtę;
- odnajduje na mapie Wisłę, Gdańsk, Kraków, Zamość i Sandomierz;
- odpowiada, w jaki sposób zorganizowany był handel zbożem;
- wymienia postanowienia unii lubelskiej;
- wskazuje na mapie obszar Rzeczypospolitej Obojga Narodów;
- podaje nazwy narodów żyjących na terenie Rzeczypospolitej;
- dokonuje krótkiej charakterystyki głównych religii wyznawanych w dawnej Polsce;
- omawia przebieg wolnych elekcji w Rzeczypospolitej szlacheckiej;
- odnajduje na mapie Szwecję, Inflanty i Ukrainę;
- omawia przebieg „potopu szwedzkiego”;
- odpowiada, z kim Polska toczyła wojny w XVII wieku oraz jakie były skutki tych konfliktów;
- wskazuje na mapie Imperium Osmańskie i Wiedeń;
- opowiada o przebiegu wyprawy wiedeńskiej.

Rozdział XII. Upadek Rzeczypospolitej

Uczeń:

- przedstawia początki panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego;
- ustala datę I rozbioru Polski i wymienia państwa, które go dokonały;
- opisuje działania Stanisława Augusta Poniatowskiego w dziedzinie edukacji, kultury i sztuki;
- charakteryzuje program obozu reformatorskiego;
- określa, na czym polegały najważniejsze reformy zapisane w Konstytucji 3 Maja;
- podaje datę II rozbioru Polski i wskazuje państwa, które go dokonały;
- wyjaśnia, kiedy i dlaczego doszło do wybuchu powstania kościuszkowskiego;
- prezentuje postać Tadeusza Kościuszki oraz jego działalność w Polsce i zagranicą;
- wylicza cechy charakterystyczne sztuki barokowej i klasycystycznej;
- wymienia nazwiska najważniejszych twórców europejskiego baroku i klasycyzmu;
- przedstawia podstawowe założenia filozoficzne oświecenia;

- wskazuje najważniejszych myślicieli epoki.

Rozdział XIII. Walka o odzyskanie niepodległości

Uczeń:

- wskazuje na mapie Księstwo Warszawskie i państwa zaborcze;
- opowiada, w jakich okolicznościach powstał polski hymn narodowy;
- przedstawia główne etapy historii Księstwa Warszawskiego;
- wskazuje na mapie Królestwo Polskie;
- określa, kiedy i dlaczego wybuchło powstanie listopadowe;
- wylicza skutki upadku powstania listopadowego;
- wymienia najwybitniejszych twórców Wielkiej Emigracji i ich dzieła;
- tłumaczy przyczyny wybuchu powstania styczniowego i ustala jego zasięg terytorialny;
- wskazuje na partyzancki charakter powstania z lat 1863–1865;
- omawia skutki upadku powstania styczniowego.

Rozdział XIV. Pod zaborami

Uczeń:

- wyjaśnia, na czym polegała polityka rusyfikacji i germanizacji;
- przedstawia różne metody walki o polskość;
- porównuje sytuację Polaków w różnych zaborach;
- wyjaśnia, jaki wpływ miał rozwój przemysłu na życie codzienne ludzi;
- opisuje warunki życia i pracy fabrykantów i robotników;
- wskazuje na mapie główne kierunki emigracji zarobkowej z ziem polskich na przełomie XIX i XX wieku;
- odróżnia odkrycie od wynalazku;
- podaje nazwy głównych XIX-wiecznych wynalazków i nazwiska ich twórców;
- wymienia główne odkrycia naukowe;
- opisuje życie w XIX-wiecznym mieście.

Rozdział XV. Odrodzenie państwa polskiego

Uczeń:

- określa, w jakich latach toczyła się I wojna światowa, oraz wymienia uczestników tego konfliktu;
- określa, kto i kiedy przeprowadził rewolucję komunistyczną w Rosji;
- wyjaśnia, kiedy i w jakich okolicznościach Polska odzyskała niepodległość;
- wskazuje na mapie II Rzeczpospolitą oraz porównuje zasięg jej terytorium z obecnymi granicami Polski;
- opisuje, jak kształtowały się granice odrodzonego państwa polskiego;
- tłumaczy, dlaczego Polacy obchodzą rocznicę Bitwy Warszawskiej;
- podaje podstawowe prawa i wolności obywatelskie wprowadzone przez konstytucję marcową;
- wylicza osiągnięcia II Rzeczypospolitej w dziedzinie gospodarki, kultury i sportu.

Rozdział XVI. Świat między wojnami

Uczeń:

- opowiada, jakie zmiany zaszły w życiu codziennym Europejczyków po 1918 roku;
- charakteryzuje kulturę dwudziestolecia międzywojennego;
- wyjaśnia, czym jest totalitaryzm;
- charakteryzuje rządy Józefa Stalina w Związku Radzieckim;
- tłumaczy, kiedy i w jaki sposób naziści przejęli władzę w Niemczech;
- charakteryzuje program nazistów niemieckich;
- opisuje sytuację na świecie przededniu II wojny światowej.

Rozdział XVII. II wojna światowa

Uczeń:

- wyjaśnia, kiedy i w jakich okolicznościach doszło do agresji Niemiec i ZSRR na Polskę;
- wymienia przyczyny klęski wrześniowej;

- wskazuje na mapie kraje podbite przez Niemcy;
- odnajduje na mapie państwa zajęte przez ZSRR;
- opowiada o dokonaniach militarnych polskich żołnierzy na frontach II wojny światowej;
- charakteryzuje sytuację narodu polskiego pod okupacją;
- opisuje sposoby walki Polaków z okupantami;
- przedstawia przebieg powstania warszawskiego;
- wyjaśnia, czym był Holokaust;
- charakteryzuje postawy Polaków wobec ludności żydowskiej w czasie okupacji.

Rozdział XVIII. Polska Rzeczpospolita Ludowa

Uczeń:

- odnajduje na mapie kraje zdominowane przez ZSRR;
- wskazuje podstawowe różnice ustrojowe między krajami Zachodu a państwami komunistycznymi;
- określa granice PRL i porównuje jej obszar z zasięgiem terytorium II RP;
- podaje główne cechy ustroju PRL;
- wyjaśnia, dlaczego PRL nie była państwem w pełni suwerennym;
- opisuje życie codzienne mieszkańców Polski Ludowej;
- wylicza przyczyny społecznego niezadowolenia w Polsce pod rządami komunistów;
- wymienia najważniejsze wystąpienia społeczeństwa przeciw rządowi komunistycznym;
- tłumaczy, na czym polegało przełomowe znaczenie NSZZ „Solidarność” w powojennej historii Polski.

Rozdział XIX. Współczesna Polska

Uczeń:

- określa terytorium i liczbę ludności współczesnej Polski;
- wyjaśnia, kiedy i w jaki sposób Polska odzyskała pełną suwerenność;
- opisuje zmiany, jakie zaszły w Europie Środkowo-Wschodniej po 1989 roku;
- wymienia najważniejszych polityków III RP;
- opowiada o najistotniejszych wydarzeniach w historii III RP;
- tłumaczy, jaka jest rola konstytucji w państwie demokratycznym;
- charakteryzuje najważniejsze kompetencje władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowej;
- wyjaśnia, czym zajmują się władze samorządowe,
- omawia prawa i obowiązki obywatela;
- ocenia znaczenie pracy w życiu człowieka i dostrzega jej podział;
- wskazuje największe sukcesy i główne problemy III RP;
- odnajduje na mapie kraje wchodzące w skład Unii Europejskiej;
- przedstawia główne zadania Unii Europejskiej;
- wylicza korzyści i zagrożenia wynikające z przynależności Polski do Unii Europejskiej.

Rozdział XX. Problemy ludzkości

Uczeń:

- wyjaśnia, na czym polega podbój kosmosu,
- omawia szanse i zagrożenia wynikające z rozwoju techniki we współczesnym świecie;
- tłumaczy pojęcie „globalnej wioski”;
- wyjaśnia wpływ rozwoju systemów komunikacji i transportu na powstanie „globalnej wioski”;
- przedstawia problemy współczesnego świata, m.in. podział na kraje biednego Południa i bogatej Północy;
- wymienia trudności, z którymi borykają się mieszkańcy najbiedniejszych państw;
- określa rolę międzynarodowych organizacji humanitarnych i ocenia poszczególne działania pomocowe;
- wskazuje najważniejsze źródła konfliktów międzynarodowych i omawia sposoby walki z terroryzmem.

7. PROPONOWANE METODY KONTROLI I OCENY OSIĄGNIĘĆ UCZNIÓW

W programie nauczania „Wczoraj i dziś” zwrócono szczególną uwagę na następujące aspekty oceniania:

1. Sposób oceniania ma wpływ na stosunek uczniów do przedmiotu, a więc także na efektywność nauczania. Według ustaleń psychologii wychowawczej pozytywna ewaluacja motywuje dzieci do dalszej nauki bardziej niż surowa ocena. Dlatego w szkole podstawowej należy przyłożyć szczególną wagę do wszelkich starań i aktywności uczniów. Jest to istotne zwłaszcza w przypadku uczniów słabszych.
2. Należy stosować indywidualizację wymagań. Problem ten staje się bardzo ważny w przypadku uczniów dyslektycznych, nieradzących sobie z pracami pisemnymi, oraz dzieci z trudnościami w nauce. Indywidualizacja wymagań jest łatwiejsza przy stosowaniu ustnych form kontroli. W pisemnych formach podsumowujących (zwłaszcza w sprawdzianach czy testach semestralnych) polecenia powinny być dostosowane do możliwości uczniów.

Kryteria oceniania osiągnięć uczniów

Program „Wczoraj i dziś” proponuje kryteria ogólne określające wiadomości i umiejętności, które uczeń powinien opanować podczas trzyletniego cyklu nauki historii i społeczeństwa. Nauczyciel może dostosować podane wymagania do możliwości uczniów w danej klasie. Aby uzyskać ocenę:

- **dopuszczającą** – uczeń powinien wykazać się znajomością elementarnej wiedzy, wyjaśniać z pomocą nauczyciela znaczenie podstawowych terminów historycznych, dokonywać opisów przeszłości i porównywać ją z teraźniejszością na podstawie materiałów ilustracyjnych;
- **dostateczną** – uczeń powinien posiadać podstawową wiedzę faktograficzną, czytać teksty ze zrozumieniem, dostrzegać związki teraźniejszości z przeszłością, opanować najprostsze umiejętności przedmiotowe, takie jak: dokonywanie oceny zdarzenia, opis, porównanie, określanie, w którym wieku doszło do danego zdarzenia, porządkowanie wydarzeń w kolejności chronologicznej, odczytywanie daty wydarzenia z osi czasu;
- **dobrą** – uczeń powinien opanować wiedzę faktograficzną na poziomie ponadpodstawowym, wykazywać się aktywnością na lekcjach, wyrażać własną opinię, dostrzegać ciągłość rozwoju kulturalnego i cywilizacyjnego, integrować wiedzę uzyskaną z różnych źródeł, samodzielnie poszukiwać informacji o swoim regionie i rodzinnej miejscowości, umiejętnie posługiwać się mapą, odczytywać wiadomości z wykresów i tabel;
- **bardzo dobrą** – uczeń musi wykazać się nie tylko dużą wiedzą, lecz także zrozumieniem procesów historycznych; powinien również samodzielnie wyciągać wnioski, ujmować treści historyczne w związki przyczynowo-skutkowe, krytycznie odnosić się do wydarzeń z przeszłości oraz porównywać epoki i okresy;
- **celującą** – uczeń powinien samodzielnie rozwijać swoje zainteresowania i wykazywać się wiedzą ponadprogramową, uczestniczyć w pracach przedmiotowych kółek zainteresowań, łączyć i wykorzystywać wiadomości z różnych dziedzin, brać udział w konkursach przedmiotowych.

8. MATERIAŁY DYDAKTYCZNE

W realizacji programu nauczania historii i społeczeństwa w klasach IV–VI szkoły podstawowej pomocne są między innymi następujące publikacje:

1. Podręcznik „Wczoraj i dziś” – składa się z trzech części i jest zgodny z nową podstawą programową. Zawiera omówienie najważniejszych zagadnień z dziejów cywilizacji, podzielone tematycznie na rozdziały. Tekst podręcznika jest dostosowany do możliwości percepcyjnych uczniów szkoły podstawowej. Treści główne zostały urozmaiczone ciekawostkami, zdjęciami oraz specjalnie opracowanymi infografikami i rysunkami.
2. Multibook – to rozbudowana wersja elektroniczna podręcznika, wzbogacona o elementy multimedialne, takie jak nagrania filmowe i dźwiękowe, dodatkowe zdjęcia czy interaktywne ćwiczenia.
3. Zeszyt ucznia – zawiera różnorodne ćwiczenia utrwalające wiadomości zdobyte na lekcjach. Jest skorelowany z treścią podręcznika.
4. Atlas historyczny – zamieszczono w nim mapy związane z tematyką poszczególnych rozdziałów podręcznika.
5. Atlas multimedialny – stanowi doskonałą pomoc podczas lekcji z wykorzystaniem tablicy multimedialnej.
6. Zestaw foliogramów – składają się na niego specjalnie przygotowane ilustracje, które można wykorzystać podczas lekcji. Są one zintegrowane z treścią podręcznika.
7. Książka Nauczyciela – znajdują się w niej propozycje planów pracy, zestawienie wymagań edukacyjnych, opis najważniejszych metod i technik aktywizujących oraz opracowane z wykorzystaniem tych metod scenariusze lekcji wraz z kartami pracy. W publikacji zamieszczono także artykuł na temat zastosowania na lekcji atlasu historycznego, zawierający dodatkowe informacje i ciekawostki odnoszące się do poszczególnych map.
8. Biuletyny Internetowe – zawierają scenariusze lekcji, propozycje planów pracy oraz inne pomoce przydatne w pracy nauczyciela.

9. BIBLIOGRAFIA

- Arends R.I., *Uczymy się nauczać*, przeł. K. Kruszewski, Warszawa 2002.
- Bauman Z., *Globalizacja*, przeł. E. Klekot, Warszawa 2004.
- Bereźnicki F., *Dydaktyka kształcenia ogólnego*, Kraków 2001.
- Buckley P., Clark D., *Internet. Wszystko, co musisz wiedzieć*, przeł. K. Tryc, Warszawa 2006.
- Buehl D., *Strategie efektywnego nauczania, czyli jak efektywnie nauczać i skutecznie uczyć się*, przeł. B. Piątek, Kraków 2004.
- Cesarz Z., Stadtmüller E., *Problemy polityczne współczesnego świata*, Wrocław 2002.
- Chałupczak H., Browarek T., *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998.
- Czerny J., *Zarys pedagogiki aksjologicznej*, Katowice 1998.
- Demokracja. Teorie. Idee. Instytucje*, pod red. T. Biernata i A. Siwik, Toruń 2003.
- Denek K., *Aksjologiczne aspekty edukacji szkolnej*, Toruń 2000.
- Denek K., *Wartości i cele edukacji szkolnej*, Poznań – Toruń 1994.
- Denek K., Przyszczykowski K., Urbański-Korż R., *Aksjologiczne podstawy edukacji*, Poznań – Toruń 2001.
- Dylak S., *Wprowadzenie do konstruowania szkolnych programów nauczania*, Warszawa 2000.
- Edukacja – jest w niej ukryty skarb. Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji do Spraw Edukacji dla XXI wieku pod przewodnictwem Jacques'a Delorsa*, przeł. W. Rabczuk, Warszawa 1998.
- Edukacja aksjologiczna*, pod red. K. Olbrycht, t. 1–4, Katowice 1993–1999.
- Edukacja i nauka w społeczeństwie informacyjnym*, pod red. nauk. D. Fica, Zielona Góra 2004.
- Europejska konwencja praw człowieka*, wybór i oprac. M.A. Nowicki, Warszawa 2006.
- Frąckowiak T., *Edukacja, demokracja i sumienie. Studium pedagogiczne*, Poznań 1998.
- Goban-Klas T., *Cywilizacja medialna: geneza, ewolucja, eksplozja*, Warszawa 2005.
- Grabowska M., Szawiel T., *Budowanie demokracji. Podziały społeczne, partie polityczne i społeczeństwo obywatelskie w postkomunistycznej Polsce*, Warszawa 2003.
- Gruca H., *Słownik wybranych pojęć i terminów z wiedzy o życiu w społeczeństwie*, Kraków 1993.
- Informacja w społeczeństwie XXI wieku*, pod red. M. Rószkiewicz i E. Wędrowskiej, Warszawa 2005.
- Kamiński A., *Mysli o Polsce i wychowaniu*, wybór i red. A. Janowski, Warszawa 2003.
- Kompendium wiedzy o społeczeństwie, państwie i prawie*, pod red. S. Wronkowskiej i M. Zmierczak, Warszawa 2005.
- Konflikty współczesnego świata*, pod red. G. Ciechanowskiego i J. Sielskiego, Toruń 2006.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1997.
- Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*, pod red. T. Smyczyńskiego, Poznań 1999.
- Korczak J., *Prawidła życia. Pedagogika dla dzieci i młodzieży*, Warszawa 1988.
- Kształcenie ustawiczne – idee i doświadczenia*, pod red. Z.P. Kruszewskiego, J. Półturzyckiego, E.A. Wesołowskiej, Płock 2003.
- Kształtowanie postaw obywatelskich*, pod red. T. Gabisia i R. Zapotocznego, Wrocław 2005.
- Łastawski K., *Historia integracji europejskiej*, Toruń 2006.
- Michałowska G., *Prawa człowieka i ich ochrona*, Warszawa 2000.
- Myśl pedagogiczna Janusza Korczaka*, wybór M. Falkowska, Warszawa 1983.
- Nauczanie i uczenie się: na drodze do uczącego się społeczeństwa*, przeł. K. Pachniak, R. Piotrowski, Warszawa 1997.
- Nęcki Z., *Komunikacja międzyludzka*, Kraków 2000.
- Niemierko B., *Między oceną szkolną a dydaktyką. Bliżej dydaktyki*, Warszawa 2001.
- Nowacki T., *Leksykon pedagogiki pracy*, Radom 2004.
- Nowak M., *Podstawy pedagogiki otwartej. Ujęcie dynamiczne w inspiracji chrześcijańskiej*, Lublin 1999.
- Okoń W., *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1996.
- Olbrycht K., *Prawda, dobro i piękno w wychowaniu człowieka jako osoby*, Katowice 2002.
- Ossowska M., *Normy moralne. Próba systematyzacji*, Warszawa 2000.
- Ossowska M., *Wzór demokracji. Cnoty i wartości*, Lublin 1992.
- Pedagogika. Leksykon PWN*, pod red. B. Milerskiego i B. Śliwerskiego, Warszawa 2000.
- Pedagogika ogólna. Problemy aksjologiczne*, pod red. T. Kukołowicz i M. Nowaka, Lublin 1997.
- Pilikowski J., *Słownik szkolny. Wiedza o społeczeństwie*, pod red. Ł. Wordliczka, Kraków 2005.

- Piotrowski R., *Polski ustrój państwowy*, Warszawa 2000.
- Polityka zagraniczna RP 1989–2002*, pod red. nauk. R. Kuźniara i K. Szczepanika, Warszawa 2002.
- Pólturzycki J., *Dydaktyka dla nauczycieli*, Płock 2002.
- Prejs B., *Subkultury młodzieżowe. Bunt nie przemija*, Katowice 2005.
- Przyszczykowski K., *Edukacja dla demokracji. Strategie zmian a kompetencje obywatelskie*, Toruń – Poznań 1999.
- Spółczesność obywatelska*, pod red. nauk. M. Witkowskiej i A. Wierzbickiego, Warszawa 2005.
- Suski P., *Stowarzyszenia i fundacje*, Warszawa 2005.
- Turowski J., *Socjologia. Małe struktury społeczne*, Lublin 2001.
- Turowski J., *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin 2000.
- Ustawa z dnia 12 kwietnia 2001 r. Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej i do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej. Tekst ujednolicony*, Warszawa 2005.
- Wagner R., *Wiedza o społeczeństwie: słownik szkolny*, Białystok 2005.
- Wartości humanistyczne a problemy współczesnego świata*, red. S. Falaron, Częstochowa 1993.
- Wojtaszczyk K.A., *Współczesne systemy polityczne*, Warszawa 2000.
- Współczesne społeczeństwo polskie. Przemiany struktury społecznej*, pod red. R. Suchockiej, Poznań 2005.
- Zaczyński W.P., *Metodologiczna tożsamość dydaktyki*, Warszawa 1988.